Национ.библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№68 (16019) 1998 чылдың август 11, вторник ★ Ат салган шагы 23.50 ☆ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек

Херээженнер шимчээшкининге тураскааткан съезд

ДӨМЕЙ-ЛЕ ЧААРТЫП КААР БИС

Тываның херээженнер шимчээшкининиң 70 чыл оюнга тураскааткан съезд бодунуң ажылын август 8-те 10 шакта эгелээн. Хүндүлүг президиумче Президент Ш. Ооржак, Күрдума депутады Г. Салчак, кожа-челбээ Красноярскиден келген төлээ М. Гагаринадан аңгыда херээжен чон ортузунга ажылдың хоочунары Шара Шилимаа, Хертек Анчимаа — Тока, Тамара Норбу дээш оон-даа өскелерни чалап олурту.

Республиканың бирги удуртукчузу Ш. Ооржак, депутат Галина Салчак съездиниң делегаттарынга, чалаткан аалчыларга байыр чедиргениниң соонда, **«Тываның херээженнериниң 70 чылдар иштинде эрткен оруу, төөгүзү»** деп темага илеткелди ресчөвүлел даргазы Ирина Очур кылган. Ол төөгүлүг оруктун эгезин ТАР-ның революсчу намының 1928 чылда эрткен VII съездизи салган: арат херээженнер ортузунга суртаал ажылы сула болуп, аныяк республиканың ниитилел-политиктиг амыдыралынга оларның киржилгези куду бооп турарын айыткаш, намның Төп Комитединге херээженнер-биле ажыл чорудар килдисти тургускан.

Тываның кыс чону ол өйден эгелеп культура-массалыг ажылче идепкейлии-биле кирип, үжүк билбес чорукту узуткаарынга, көшкүн араттарны сууржуң, арыг-шевергин байдалга чурттаарын суртаалдап, ол бүгүнү хол-биле тудуп, айтып тургаш, уруглар садтары, эмчи дузазы, огород тарыыр, хаван-дагаа өстүрери дээш кандыг ажыл-ишти бут кырынга тургусчуп, организасташпаан дээр!

Илеткелчиниң чугаазынга улуг дыка доктаавайн, ында ады кирген кыс чоннуң күш-ажылчы чедишкиннеринге доктаайн. Чүге дизе бүгүдеге билдингир бо аттарны дыңнааш, номчааш, тыва иениң уран талантызы, эрес-кежээзи, өндүр угаанныы илезибиле көстүп, республиканың төөгүзүнге, ажыл-ижинге херээженнерниң ролю улуг болганын бадыткаар: Вера Байыскылаң, фронтучу, 14 ажы-төлдүң авазы Бадмаа Иргит, башкылар Татьяна Масалапова, Сесенмаа Дамдын-оол, маадыр ие, малчын Үрүле Кандак, эмчи Галина Чучева (Таңды), 52 чыл кады чурттаан Серебряковтарның өг-бүлези (Таңды), баштайгы механизатор херээжен Соскалмаа Бопуй-оол, Ленин ордени шаңналдыг почтачы Дүү-Дарый, хөй өөредилге номнарының автору Ария Алдын-оол, бүгү Тывага атсураглыг, эртем-билиглиг Саая-ларының өг-бүлези — Бүрбээ, Мижит-оол, Хеймер-оол, Моломдайлар, Элегес хемниң ыраажы кызы Каракыс Мунзук, төлептиг ажы-төлдү өстүрген ие Дина Сатовна Дамба (Өвүр), партилсовет ажылының хоочуннары Александра Серен, Деспи Ондар (Улуг-Хем), Дээди Хуралдың депутады Таисья Куулар, даш чонукчузу Елизавета Байынды, аныяк, талантылыг даш чонукчузу Лориса Норбу, шүлүкчү Сайлыкмаа Комбу, артист Надежда Наксыл, саанчы Алдын-кыс Монгуш, хоочун эмчилер Татьяна Зверева, Лидия Козлова, Майя Чанзан, эртем докторлары Зоя Доржу, Чечек Сагды, телевидениениң хоочуну Дыдый Сотпа.

Үе өскерилген. Байдал берге. Кожуун, хоорайларда херээженнер чөвүлелдери өскүс уругларны, чединмес өг-бүлелерни холга ап, боттуг дузаны чедирип турар. Бо талазы-биле Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Эрзин кожууннарның херээженнериниң эки ажылын илеткелчи демдеглээн.

Бөгүнгү шиитпирлээр ужуруг чугула айтырыгларның бирээзи — херээженнер ортузунга ажыл чок чорукту эвээжедир, чурттап турар черинин, бөйдустун беримчезинден ботка, өскелерге-даа ажыктыг ажылды кылып, амыдыраарының аргаларын тыварыдыр. Арагалаашкын, наркомания, кем-херек үүлгедиишкиннерге удур хемчегларни моон-даа соңгаар күштелдирер.

Съездиге салдынган шак бо тодаргай сорулгалардан аңгыда, не-чаштың, херээженнериниң эрге-ажыын камгалаар, ажы-төл кижизидилгезиниң айтырыглары чөвүлелдериниң ажылында үндезин бооп хевээр арткан.

И. Ш. Очур илеткелиниң соонда, ам санал бээр кижилер бүгү талалыг арга-сүмезин, чагыгларын бээр боор дээш чугаазын доосту.

Санал-онал солчуушкунунга киржир күзелин дыка хөй делегаттар илередип, баш удур бижиттирген турган. Ажыл-чорудулгазының аргадуржулгазын үлешкен, шүгүмүлелдиг бодалдарын илеткен санал-оналдар хөй болду. Мен маңаа чүгле үш делегаттың чугаазын кысказы-биле киирейн. Оларны шилип алган ужурум болза, республиканың бүгү чурттакчыларынга хамаарышкан бодалдарын илереткеннер.

Ульяна ХЕРТЕК (Мөңгүн-Тайга): — Кожуунның удуртукчуларындан дуза маңаа чадааш, делгелгеге салыр уран кылыгларывысты сумкалааш, чүктеп, тудуп алгаш, каш хонуп, түрер чораааш, съездиге киржир кежиктиг болдувус. Эге дээрезинде-ле мени дүвүредип, хөлзедип кандыг тур силер, кадыңар кандыгыл дээш чай кадында кирип кээр, Президентивисдаа дуза недиреринден черле чажам дивес чорду — дээш, сценага карааның чажын чотпушаан, чугаазын доосту.

Шара Начыновна ШИЛИМАА. 17 харлап тургаш, тыва херээженнериниң ийиги съездизинге делегат, сапал бергеннериниң бирээзи.

— Бо хүнде чаңгыс айтырыг — чүнү кылза экил? Үениң бергезин — ужур-бажы билдинмес, ужу-кыдыы чок рынок деп чүве келген. Каш санныг тывалар канчап дириг артарыл, ол боттан хамаржыр. Араттаар, хууда малды өстүрзе черле кедилиг-дир. Телевизор, солундан көрүп, номчуурга, байдал ыглаксанчыг. Ам чүден эгелезе экил? Азырадыкчы, өлейлээр хөөнден уштунар. Чаш ажы-төлге, аныяктарга ону шамнавас, ол боттарывыстың буруузус-тур. Бөгүн ийи чудурук билир — ажылдаар. Кускун-хаай туткаш, буга казып, тараа өстүрүп чорлувус. Хоорайже сыдыы турбайн, мал азыраар болзуңза тодуг боор сеп. Сайгарлыкчылар соңгаартан аъш-чем сөөртүп, шүүдевес кылдыр, боттарывыстың продукциявысты көвүдедип, бүдүрээли. Мээң бажыңымда туркменниң коверу бар, кидис. Тыва өг-эдери ону сырып, эдилеп чоруур болгай. Ковер кылып, бүдүрүп болгай. Ону билир улуг назылыглар дириг чорда, аныяктар өөренип, шиңгээдип алзын.

— Ажы-төлүңер аштатпаңар, түретпеңер. Тодуг-догаа чурттаңар — деп чылыг күзээшкиннер-биле төндүрду.

Саналдар, арга-дуржулга солчуушкуну-даа арбын. Чапсар соонда, Чазак Баштынының оралакчызы Алексей Очур Москваның мэри Ю. Лужковтун, Красноярскиниң губернатору А. Лебедьтин, Москваның Чазааның хөй-ниити болгаш регионнар аразының харылзаалар комитединиң даргазы Л. Швецованың съездиниң делегаттарынга байыр чедирген телеграммаларын номчуп, таныштырды. Дээрелерниң дээрелерин шаңнап, мактады-даа.

Тывапың херээженнериниң съездизи орай доозулган. Түңнел сөс орнунга, делегаттарга, оон иштинде Тываның бүгү херээженнериниң Президент Ш. Ооржактың чугаазын киирдим.

— Эргим хүндүлүг делегаттар, съездиниң киржикчилери! Бо шуулганга силериниң адрезиңерге дыка чараш сөстер, кайгамчык чаагай күзээшкиннер чаңыланды. Бодуларның күш-ажылыңар, мерген угаанныңар, кежээңер, арыг сеткилиңер-биле аңаа төлептиг силер. Кылып турар ажылыңарны республиканың Чазаа билир, үнелеп турар, сорулгаларыңар өндүр-дүр.

Чаңгыс чугаалап каар түүлүм — ам дээрезинде эгелеп алган чаартылгаларывыс, оон кол-кол угланыышкыны, политиктиг, экономиктиг, социал чаартылгалар, делегейниң өске чурттарында ышкаш, Россияны сайзыраңгай, демократчы, чоннуң эрге-ажыын камгалаан эрге-хоойлуг ниитилелче апар чоруурушын. Бергедээшкиннер хөй, ажыл-агый чедишпес, аныяктарда арагалаар, чурум үрээр чоруктар чүгле Тывада эвес, Россияның бүгү девискээринде бар. Ынчалза-даа дайын, аш-чүт чылдарын тиилеп эткен Россияның, Тыванын хөй, национ-алдыг чону чүнү көрбээн дээр, бо тайбың өйде, херээжен чоннуң бергедээшкиннерге торулбайн, салган сорулганар дээш чүткүп, демисежип турарыңарга, бистер, эр кижилер, өөрүп, кайгап турар бис.

Ажырбас, бистер, силериниң ачыларда, ак шайынар ишишаан, элээңерден түттүнүп алгаш, мерген угаанныңарга даянып алгаш, шаа-биле кылып турган, дөмей-ле Россиячы, Тываны чаартып каар бис!

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: съездиниң үй жижчилери.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН НААДЫМ

АВГУСТ 14-16

МАЛЧЫНГА ТУРАСКААЛ

Республика Хүнүн байырлаар кол черлер — Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, Совет Тыванын 5 чылы стадион болгаш Кызыл хоорайның мурнуу чуъгүнде ак чаагай хову. Ойчиктерлиг, тей-бедигээштерлиг ол чер найысылалдан 9 километрде. Ында суг бажы — ногаан ыйгыл бар. Оон бурунгу ады Тос-Булак. Тывада шак ындыг суг бажы аржаан булакчыгаштар ховуларга таварышкылаар. Чон ыңдыг черлерин ыдыкшыл-биле көрүп, аңаа чүдүп-тейлеп чораан. Суг бажының дугайында үлегер домактар, уран тывызыктар, хуулгаазын тоолдар аас чугаалында шыгжаттынган, салгалдан салгал дамчып чоруур. Мээң ада-өгбелериниң мынча дээрин кара чажымда-ла дыңнаан мен:

Буянныгны базып болбас,
Булак сугну хөөп болбас.

Оон бадыткалдарын көрүп чор мен. Тос-Булактың ады уттундурарга-даа, ол кижилерге мөңге шынчы болуп арткан. Бөгүнде-даа, моон соңгаар-даа чонга, хөйге бараан болур. Бистиң төөгүвүс агаар-бойдузувустун дөрт эргилдезинге чыгырткан, ол кылымал эвес, дөмей-ле бодунуң оруу-биле тыва салгалды эдертип алгаш бурунгаарлаар.

Тос-Булактың хүн долганныр талазында бедигээштиң кырында бир каш бора өглерниң бараанын көрдүм. Ол аалдарже чоокшулаарга, ховунуң ишти адышта дег көстүр. Карак ужу чедип турар бедигээштерни эргий аът-биле бир хүн кезип чоруксаазы келир. Денней алырга, ак ховуга бир арбанның одар-белчиирин чазагладып, күзегледип болур. Оон изиг оъдун ТАР үезиниң кожайы чораан бай Ажыкайның муң кара чылгызы безин төндүр чип кайын күш чедер. Шынап-ла, ховуларывыс, тайгаларывыс чаагай-ла!

Мен байырлал хүннерин организастап эрттирер оргкомитеттиң чамдык кежигүннерин эдерип, ак ховуну чиик автомашина-биле кезидим. Аңаа Кызыл хоорайның, Кызыл кожуунның будүүлгелериниң, чурттакчыларының оът-сиген аразында бүдүү төпкени хирбогу бо-ла чаштып чыдардыр. Күске-күжүген үнгүрлери, дилги истери база таварышкылаар чорду. Мал изи, аът өдээ колдуу чок.

Майыктааш-биле кылаштаарга, тенниг хараганнар, черлик оъттар кижини «өскелээр». Бир эвес муң шаа чылгылыг болза, ховуну бир тавартыпса. Ынчан одар-белчиирге бок үнүш шеглээр болгай аан. Чер, девискээр шагда-ла, октаттынган, ажыглаттынмайн турар. Оон-на уламы боор, байырлал эрттирикчилери аразында изиг-изиг маргыжып база турду. Айтырыгны ылавылап алгаш, оюн-баштак-биле каттыржырга, оларны сонуургаар кижи чордум. Бо чылын чамдык айтырыглар хары угда кайын шиитпирлеттинип күш четтинер. Хүн ийис, моон соңгаар Тос-Булак байырлал эрттиреринге эптиг чер апаарынга бүзүрелим улуг.

Малчынга тураскаал биле Тос-Булак аржаанның араазы шала херии. Ол аразынга чадаг кылаштаар болза, үжен минута, Суг бажындан ырак эвесте чыыш-хурал шолу, өглер хоорайжыгажының орну, мөгелер хүрештирер, баг кагар, чарыш аъдының аксын тырттар, аът көрүлдезин эрттирер ажыкчыгаштар ажыглалга киргелек.

Ылаңгыя мен, көшкүн өгбүлеге өскен, элээди назынымда хой кадарып, эмдик богба-чаваа мунуп, молдурга-казыргага октадып чораан болгаш, Малчынга тураскаалды чарашсындым, тыва кижиниң көшкүн овурхевирин оон дилеп, тып ап турдум. Тураскаал тей кырында, чазаглыг автоорук-тан олче маңнап үне берип болур. Оон бараан хараарга, хат үргүлчү салгыннап турар. Агаарның, ак ховунуң чаагай чыды мага-ботту хүрээлеп келир.

Арапчор ОКСУР.

МЕДЗЗЛЕР

УЛУСТАР АССАМБЛЕЯЗЫ

Тыванын Улустар ассамблеязының хөй-ниити организациязын тургузар талазы-биле эгелекчи бөлүктүң хуралы дүүн эрткен. Оон ажылынга бурят, хакас, татар, көрей, немец, якут, Соңгу Кавказ, тыва, орус болгаш өске-даа улустарның национал-культура төптериниң база национал хөй-ниити каттыжыышкыннарының удуртукчулары киришкен. Тыванын Улустар ассамблеязының тургузукчу конференциязын чыылдырар дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

ПРЕЗИДЕНТ МОСКВАДА

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак дүүн Москвада чеде берген болгаш ол-ла хүн Россия Федерациязының Чазааның Даргазының оралакчызы В. Б. Христенко эрттирген хуралга үүве чугаалаан. ТР-ниң Президентизи РФ-тиң яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары-биле ужуражып, республикага эргежок чугула айтырыгларны шиитпирлеп турар.

ТАНЫШТЫРГАН

Эрткен неделяның төнчүзүнде РФ-тиң ФКА-ның директорунуң оралакчызы генерал-полковник А. М. Еремин Забайкальениң кызыгаар округунуң командылакчызы алдан-дужаалга чаа кирген генерал-лейтенант Мансур Масгутович Валиевти ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш ТР-ниң Парламент Даргазы Ш. В. Караоол олар-биле таныштырган. Кызыгаарны моон-даа соңгаар быжыглаар талазы-биле база РФ-тиң субъектизиниң онзагай статузунуң дугайында хоойлуну ажылдап кылыр дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

Итали «Дука-Агро-Инвест» фирманың төлээлери Анджело Каччуро болгаш Валерио Маццони олар эрткен чылдың декабрьда Тывага кээп, ыяш үлетүрүн сайзырадыр айтырыгларны чугаалашкан. Олар бо удаада элээн каш үнелиг саналашкыннарны, планнарны кылып алган келген. Аалчылар Улуг-Хем ыяш ажыл-агый черинин ажылыбиле тода танышкаш, Тыванын ыяжы-биле кандыг продуктуларны бүдүрүп болурун херек кырынга көөру-биле ийи вагон дилиг материалдарын чүдүрүп алгаш чаныкан.

Рита САМБУ.

КЕЛДЕРЕЛДИҢ ХУУСААЗЫ 6 АЙ

Шериг албанын эрттиреринден ойталап дескен кижилерге хамаарыштыр келдерел чарлаарының дугайында РФ-тиң Күрүне Думазының хүлээп алган доктаалы оо чылдың июнь 24-тен эгелеп күштүг болуп эгелээн.

Ук доктаал ол үеге чедир кандыг-даа чылдагаан чокка шериг хүлээлгезин күүседиринден ойталаанларга хамааржыр. База ол ышкаш шериг хүлээлгезин эрттиреринден ойталаап дезип чорун турар үезинде 2 чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиндер үүлгедиглер кылган кижилер база кеземче херээнден хосталыр.

Россия Федерациязында амгы үеде ниитизи-биле 12 муң солдат оолдар дескен кылдыр санаттырын турар. А бистиң республикада, ТР-ниң шериг комиссариадының берген медээлеринден ап көөрге, оларның саны 20-30 хире кижи бооп турар.

МУНУКЧУЛАР—ЭЛЭЭДИЛЕР

Республика Хүнүн, «Наадым-98-ти» бо чылдың август 14-те ажыдар. Чылда бир эртер болуушкунга кандыг янзылыг киржилгелиг болурунуң дугайында интервьюну «Шынның» номчукчуларынга Чурунай Хертек берген. Ол Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының мал ажылының талазы-биле оралакчызы.

— Малчыннарның боттуг күш-ажылын демдеглээринге, ылаңгыя мал өстүрериниге шылгараанларны шаңнап-мактаарынга ажыглаттынар акша-хөреңгиниң түңү чүү хире ирги?

— Чазак 124 муң рубльди чөпшээрээн.

— Үе-дүптен бээр мөге хүрежи, аът чарыжы амыдыралывыстың чарылбас кезээ. Ол адаан-мөөрейни кым көрүксевес боор. Аът чарыжын эгезинден төнчүзүнге чедир эргий «аарып» көөрүнүң арга-хевирлери болдунар ирги бе? Өске черлерни өттүнүп аап.

— Кызылда Культура болгаш дыштанылганың национал парыгының «Хүреш» стадиону көрүкчүлерге долузу-биле бараан болур аргашинээлиг. Моол, хостуг, өске-даа хүрештерге деңней алырга, тыва хүреш онза талаларлыг, уран чүүлге, медитацияга чоокшулажып турар.

Аът чарыжының оруун өскертир арга кайыын болдунар. Чүге дээрге түүгүрүктерниң мунукчулары — элээди оолдар, кыстар. Малдың дынын тыртып, башкарарынга база чаңчыл херек. Аңаа улуг-даа кижи күш четпейн барып болур. Чаңчыл ёзугаар аът бажын колдуунда «дезни чоктар» мунар. Ол дээрге чаңгыс эвес чүс чылдың шилиттинип алдынган чаңчылы. Эрес-шоваа чорукту тываларның кара чаштан-на белеткен келгениниң бир хереченизи-дир.

Бир эвес болдунар болза, ипподромга эмдик малды чаажыктырарының көргүзүглерин организастап болур.

— Тыва идик-хеп, аъш-чем ярмарказы болур ирги бе?

— Ийе. Кымнын, кайы сумунуң республика Хүнүнге чүү хире белеткелдиг болганын оон көрүп болур. Наадым чоокшулаарга, оон бүгү программазын, реклама-чарлалын солуннарга, телерадио дамчыдылгаларга чарлап дыңнадыр бис.

Арапчор ОКСУР.

Кызыл хоорайга—Тос-Булакка Тыва Республика Хүнүн— Наадымны эрттиреринің ПРОГРАММАЗЫ

АВГУСТ 14 ПЯТНИЦА

18.00 «Тыва Республика Хүнүнге —Наадымга тураскааткан байырлыг хурал».
Болур чери: В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театры.
Чазак шаңналдарын тыпсыры
Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң **«Ак-көк Тывам, арат чонум, күрай! күрай!» концерти.**
Болур чери: В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театры.

АВГУСТ 15 СУББОТА

8.00 Тыва эки турачылар кудумчузунга көдээ ажыл-агый продукциязының ярмарказы ажыттынар
9.00—9.30 Тос-Булак аржаанын дагыырынын езулалы.
Болур чери: 9 км «Аржаан»
9.30—9.40 Өглер хоорайжыгажының байырлыг ажыдыышкыны
9.30—10.00 Аъттар дерилгезинин көрүлдези
Болур чери: өглер хоорайжыгажы
9.40—10.30 Көдээ ажыл-агый мурнакчыларын хүндүлеп езулаары
Болур чери: өглер хоорайжыгажы.
10.30—11.00 Маргылдаалар эрттирер черже барып чедери.
11.00—14.00 Хүреш — 20 харга чедир 64 мөгениң шаңналдыг черлери дээш хүреш.
11.00—14.00 Аъттар чарыжы. Хүндүлеп езулаары болгаш шаңнал тыпсыры.
15.00 Ча адарынга маргылдаа.
Болур чери: өглер хоорайжыгажы.
16.00—17.00 Малчынга тураскаалга көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының барып чедери.
19.00 «Эгил, эжим, эгил» деп шии көрүлдези.
Болур чери: В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театры.

АВГУСТ 16 ВОСКРЕСЕНЬЕ

10.00 Марафон. 42 километр 195 метр хемчээлге.
Старт: Кызыл — Эрзин автооруу.
Финиш: Совет Тыванын 5 чылы стадион.
12.00—17.00 Республиканың тулган чемпиону дээш тыва хүреш.
Тыва Республика Хүнүнүн — Наадымның байырлал хүннеринде корум-чурумну хандырары, транспорт чепсектериниң шимчээшкининиң озал-ондак болдурбазын организастаары.

ОРГКОМИТЕТ.

БОДАЛ

УЛУГ ХУРАЛ ХЕРЕК

Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралы сөолгү катап эрткен чылдың август айда чыылды, ынчангаш В. Багай-оолдуң «Улуг Хурал канчап барды?» деп сагыжы дүвүреп орары чөптүг. Бодум Тыва Республиканың күрүне тургузуун шиитпирлээр комиссияда кижи болганымда, база ол айтырыг сагышты шагда-ла ойуп чоруур болганда, бодалдарым илередиптейн.

Республиканың Дээди Хуралынның үндүрген Улуг Хурал дугайында хоойлузун езугаар, Тываның улустуң Улуг Хуралынның бирги чыыжының ажылдаар хуусаазы ийи чыл кылдыр доктааттынган. Эрткен 1997 чылдың декабрьда хуусаавыс төнер турган, ынчалза-даа ынчангы, август айның хуралында эдеринчи айтырыг кылдыр, хоойлу саналдап боор эргевис ажыглап, Улуг Хуралдың бүрүн эргелерин ам бир 2 чыл кылдыр уладырының дугайында айтырыгны чугаалаштывыс. Санал берген кежигүннер колдуу чаңгыс угланышкынныг мындыг түңнелге келдилер: республикада-даа, чуртта-даа 2 чыл ажылдаар хуусаалыг дээди күрүне органы туруп көрбээн, эң адаккы хуусаа 4 чыл болуп турар. Улуг Хурал бодунуң ажылын чаа-ла шуудадып эгелээн, кончуг нарын уткалыг Конституция айтырыгларын чедишкиннинг шиитпирлегилээн, ооң кежигүннери ажылдың утказын чаа-ла шиңгээдип апкан болгаш моон соңгаар хала чок ажылдаары барымдаалыг апарган. База бир кол, уттуп болбас айтырыг — Улуг Хуралдың соңгулдазын ам база арттырерге, чаңгыс эвес миллиард (ынчангы акша саны-биле) түнүг акша негеттинер, ол түнү ажыл-агый хөгжүлдезинче чарыгдазывысса чогумчалыг. Ынчангаш Улуг Хуралдың мурнундан Президентиже ооң бүрүн эргелерин ам-даа 2 чыл узадырының дугайында дилеглиг чүглүг бижик чорудар деп шиитпир хүлээн алдынган. Бо хүнге чедир хуусаа узаттынган деп Президентиден харыы дыңналбаан-даа болза, бистің бүрүн эргелеривис күштүг боop турары ол.

Ынчалза-даа эрткен он айларның иштинде Улуг Хуралдың ажылының дугайында чаңгыс-даа сөс дыңналбаан, бистер кежигүннер Улуг Хуралдың кежигүннери бис дээриинден безин эпчоксунар хире апарган бис. Ат-сураавыс читкен, ажылывыс тура дүшкениниң чылдагааннары мындыг хире.

Амыдыралда кандыг-даа ажылдың чылар-чылбазы, бүдүүгүү удуртур кижиден дорт хамаарылгалыг, үш кижилиг бригаданың-даа, миллион чуртта-кчылыг күрүненің-даа. Удуртукчунуң ээ-харыысалгазы, даанган ажылды шимчедиринге тывынгыр-сагынгыры, күштүг тура-соруу сандараан-даа ажылды көктүг дөнче үндүр тыртып эккээр. Долгандыр көрзүнер болзувусса, бо сөстерниң бадыткалы тыпты бээр. Бистің Улуг Хуралдың даргазы Григорий Ширшин ынчангы, сөолгү хуралга чедир шимчеп турган, оон тыва парлалганың дыңнадыы-биле алырга, Москвага баргылаар, Чазактың кылыр ажылында хевирлиг, ында дакпырлап ажылдап турары-даа билдинмес турган, ам бо хүнде парламент кежигүнү апарды. Улуг Хуралдан ынчаар үне берди. ТР-ниң Президентизи Ш. Оржактың 1995 чылдың октябрь 16-да үнген № 341 Чарлыын езугаар Дээди Хуралдың депутады Улуг Хурал кежигүнү бооп болбас чүве болгай. Улуг Хуралда ам Дарга чок деп болур. Г. Ширшин Дээди Хурал депутады деп мандатты Төп соңгулда комиссиязындан алган соонда, Президентиниң тускай Доктаалы үнүп кээр. Ынчан кээрде, Улуг Хурал даргазы Чазак ажылын кылып, узун хуусаалыг соңгулдаларга киржип, бүгү күжүн ынаар салыкканда, «Улуг Хурал канчап барды?» деп айтырыг көдүрүп келбейн канчаар. Бирги кол чылдагаан ол.

Улуг Хурал ТР-ниң Конституциязынга өскерилге, эдилге кылырда чүгле Дээди Хурал-биле Президентиниң аразында дугурушкан саналдарынга үндезилээш кылыр деп Конституциявыстың 13-кү үүлүнде айыткан болганда, эрткен күстен эгелеп бирги чыыштың Дээди Хуралы тараарынга белеткенип эгелээн болгаш чаа Дээди Хурал ажылын чаа аайлап эгелээнинден Президент кымныңбиле өскерилге, эдилге кылыр деп дугуржулга кылырыл, а ындыг айтыыглар бар болбайн аан. Улуг Хурал даргазы Г. Ширшиннің тептинип болур, боттуг чылдагааны бо.

Улуг Хуралды ажыы-даа чок, акша-төгерик чарыыр азырадыкчы-дыр дээн хөөннер парлалгада көстүп тур. Ол бодалда шыныг чүве база бар, чедир билбейн турар чүве база бар. Конституция дээрге күрүненің тендиш дивес туруштуг, хамааты бүрүүнүң сагыыры Үндезин Хоойлу дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа бистің Конституциявысты боттарывыс хүндүлевейн турарывыс база бар, чаргы-чаалыг кымбир кижи туразы-биле арта базын алгаш эрте бээр деп чүве чонга билдинген болгаш сагыжывыска анчыг уткалыг сөстер дыңналып турары ол. ТР-ниң Конституциязының 69 үүлүн езугаар Президент дүжүлгезинге республикага он беш чылдан эвээш эвес үеде чурттаан, тыва болгаш орус дылдарны хостуг билир, 35 хардан өрү назылыг, а 111 үүлү езугаар Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга тыва болгаш орус дылдарны хостуг билир кижи ол эргедужаалдарга соңгудуп болур деп кара үжүктер-биле ак саазында бижип каан турда-ла, амгы хоорай чагырыкчызы Александр Кашин соңгулдаларга киришкеш, сөолгүзүнге тиилелгени чедип алды. Конституциявыс бир азыындан чирли бергени ол эвес чүве бе? 33 үүлдүң эге бажында: «Тыва Республиканың күрүне дылын тыва дыл кылдыр доктаадыр» деп каан турда, кайда-даа орус дылдың тергиндели хевээр, Чазак доктаалдары, хуралдары, ол хамаан чок Конституцияны сагыыр, хүндүлээр ужурлуг Улуг Хурал кежигүннериниң саналдары колдуунда орус дыл кырында. Конституциявыс чирлиринге белен чемиш бо ышкажыл, боттарывыстың хүндү чогувус. Ынчап кээрде, Улуг Хурал Конституцияга эдилгелер кылырга-даа ажыы чүл дээн бодал моон укталган. А бир эвес бистер, Конституциявыстың ийи-үш үүлү хамаанчок, чартык сегин безин арта бастырбайн камгалап алган болзувусса, ындыг чугаа кайыын үнүп кээр. Чижекке мону чугаалаптайн. Адыгей Республиканың Конституциязын езугаар Президентиге, база бисте дег, орус, адыгей дыл бирлир кижи соңгудуп боор деп каан. А адыгейлер (үндезин нация) республиканың чурттакчы чонунуң чүгле 25 хуузу улус чүве-дир, ынчалза-даа ол республиканың Президентизи кандыгдаа деңнелге чедип турган, адыгей дыл билбес кордакчы киирттээн, ынчангаш ол дылды билбес өске сөөк улус эң бедик дүжүлгеже семевээн-даа. Конституциязын карак огу дег камгалап дел чүве бо.

Бистің Конституциявысты Тыва Республиканың Дээди Совединиң депутаттары Россия Конституциязын бүдүн чартык ай хире үе мурнай хүлээп алганнар болгай, ынчангаш Тыва биле Россия конституцияларының аразында 70 ажыг карышкактар бар. Ол карышкактарның шуптузун Россияныы-биле дөмейлештирери албан эвес, бөгүнгү амыдыралга дүүшкек болзун дээш Улуг Хуралдың ажыл кылып турары ол. Ынчан, дүшкүүрлүг байдалда хүлээп алган Конституцияның чамдык үүлдери амыдыралга бурунгаар идиг бербейн, шаптык кадын туруп берген. Чижээлээрге. 79-ку үүлде мындыг болгай: «Тыва Республиканың Чазаа... кожууннардан болгаш Кызыл хоорайның тус чер ботэргелел органнарының удуртукчулары составтыг кылдыр тургустунар». Кызыл найысылалда-даа, кожуунарда-даа чазак кежигүннери боop кээрге, ажылды кым кылырыл? Кожуун чагыргазы дээрге, күрүне эргечагыргазынга хамаарышпас тус чер чагыргазы ышкажыл. База 111-ги үүлде: «Найысылал чагыргазының удуртукчузу албан-дужаалының аайы-биле Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызынга деңнежир болгаш Тыва Республиканың Чазааның составынга бактаап кирер» деп каан, а амгы хоорай чагырыкчызы А. Кашин ол хүндүлүг, бедик дүжүлгелерден ойталап турары чөптүг. Хоорай чагырыкчызы дээрге база-ла тус-чер чагыргазынга хамаарылгалыг. Чазактан куду дүжүлге ышкажыл. Шак ындыг амгы амыдыралывыска дүүшпес үүлдер Конституцияныста хөй, оон кадында Президент, Кызыл хоорай чагырга даргазының соңгулдаларының дугайында үүлдерде дежик чер база тыпты берген болгай. Ындыг, ам бо хүнде эдилгелер кылыр Конституцияны бадылаан Дээди Советти буруудадыр база эргевис чок, ынчан үе көңгүс өске турган. Карышкактарлыг кол үүлдерни чоорту эдери албан, ынчап кээрде Конституцияга эдилгелер кылыр орган—Улуг Хурал тоң чугула.

Улут Хуралдың амгы чыыжының бүрүн эргелерин соксадыр дугайында чугаа чүгле Дээди Хурал хоойлулар хүлээп алыр аргалыг болу бергенде боттаныры чугаажок. А ынчан, Улуг Хуралды соңгулдалыг кылыр хевээр арттырар бе, азы В. Багай-оолдуң бижип турары, эрткен Дээди Хуралдың белеткеп кааны үш вариантызының кайы-бирээзин ажыглаарының дугайында чугаа чайгаар-ла үнүп кээр. Ооң кадында сөолгү эрткен Улуг Хуралга Президент Ш. Оржак Конституцияның 6-гы үүлүн эде көөрү-биле референдум чыгаш, ТАР үезинде ышкаш Улуг Хурал, Биче Хуралды катай тургузарының дугайында дыңнадыг кылган болгай.

Бистің, Улуг Хуралдың бирги чыыжының бүрүн эргелери бөгүн, даарта-даа соксай бээр чүве болза, дараазында Улуг Хуралды соңгулдалыг кылган ажыы чок, эрткен Дээди Хуралдың белеткеп каан үш вариантызының бирээзин чаа Дээди Хурал-даа, Президент-даа шилип аар. Бо тавары-лгада акша-төгерик чарыгдалы турбас ышкажыл. Чижээ, Улуг Хурал кежигүннери кылдыр белен соңгуп каан кожууннарның, хоорайларының чагырга черлериниң даргалары, төлээлекчилериниң кожуун, хоорай Хуралдарының даргалары, оларның депутаттары, Дээди Хурал депутаттары, ТР-ниң Чазааның кежигүннери —олар шупту Улуг Хурал кежигүннери боop дээн ышкаш. Ийет, Улуг Хурал дугайында чугаа үндүрер дээрге, Дээди Хурал Кызыл хоорай иштинден четчелеттинмээн боop турар. А август 2-де болган соңгулдалар түңнел бербээн болгай, а ооң дараазында соңгулдалар кыш үезинде таваржыр болгаш үретүңнел берзе хөңнү, чүгле бежен хуу дээн деңнелди ийиги соңгулдада, кажан ийи кордакчы артканда бадырбас болза, база херек бүтпес. А ТР-ниң Президентизиниң референдум дугайында болдынар бо чоокку үелерде боттаныры берге, аңаа та чеже тиктер түңнүг акша негеттинер. Экономиканы быжыглаарының дугайында болдунар хемчеглер алдынар деп турда, политиктиг хемчеглерже бурунгаар үзелдиг кижи акша-төгерик чарыгдавас.

Улуг Хурал сураа читкенинің чылдагааннары ол ышкажыл: Даргавыс бодалы өскерилгеш, парламентиже шилчип чоруткан база Дээди Хурал бут кырында турар кылдыр хөндүрлүп чадап турарында. А Улуг Хурал херек.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
Чогаалчы, ТР-ниң улустуң Улуг Хуралының кежигүнү.

Кызыл хоорайның социал хөгжүлде департаментизиниң ажылы бо хүннерде кажангызындан-даа дүвүренчиг, чай чок бачым. Хамаатыларны бо берге үеде база бир дүвүредип чоруур айтырыг —чиигелдерни кандыг чурум-биле алыры. Ол талазы-биле ук килдистің эргелекчизи Маргарита Мангаевна СӘҢГИНГЕ ужурашкаш, каш айтырыг салыр аргалыг боллум.

— Маргарита Мангаевна, чиигелде килдизиниң ажылының кол угланышкыны база кандыг хоойлуларга үндезилеп, хамаатыларга дуза көргүзүп турарыл?

— Килдистің адындан-на билдингир 5оор. Номчукчулар билип алыры-биле ооң үндезининге доктаап көрейн. Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрь 18-те «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының дугайында», 1994 чылдың декабрь 16-да «Хоочуннар дугайында», 1995 чылдың ноябрь 15-те «РФ-тиң инвалидтерге социал камгалал дугайында» болгаш оон-даа өске хоойлужудулгаларга үндезилеп, хамаатыларга чиигелдерни тыпсып турар бис.

— Чиигелдерни кандыг категорияның хамаатылары ап турарыл база кандыг хевирлер кирип турар ирги?

— Дайын инвалидтери, Ада-чурттуң дайынының киржикчилери, күш-ажылдың хоочуннары, хөй уругларлыг өг-бүлелер дээш шупту он ийи категорияның хамаатылары чиигелдерге алыр эргелиг.

— Хоорайда оларның саны чежел?

—Он үш муң ажыг. Уткан-дыр мен, кандыг хевирлерге берип турарын чугаалап көрейн. Хоойлужудулга езугаар чиигелдерни чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгези, хейлиг газ, одар үүл, электри энергиязы, телефон болгаш радио ажыглалының хөлезининиң төлелгелери дээш шупту 50 хуу чиигелде көрдүнген.

— Рыноктуң бо берге үезинде кадыкшылын камгалап эмчилеп алырының бергезин, ылаңгыя көдээлен келгеннер дыка-ла бергезинип чугаалаар боop-дур. Бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Шын айтырыг. ТР-ниң Чазаа 1998 чылдың февраль 12-де 66 дугаарлыг доктаал хүлээп алган, ында айтып турары болза, чиигелдериг хамаатыларның алды категориязынга эмтаңны халаска, артканнарын 50 хуу чиигелдериг болурун доктааткан.

— Чиигелдерге акшаландырыышкынны кайыын үндүрерил, Маргарита Мангаевна?

— Акша-ла чок дээш олурарга кайын боop, хамаатыларның бистен негеп кээп турары чөптүг. Бо талазыбиле ажылды ТР-ниң Саңхөө, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамылары база хоорайның саң-хөө килдизи Чазак доктаалын езугаар акшаландырыышкынны чорударлар.

— Чиигелдерден кандыг хевирлер бо хүннерде алдынып турарыл?

— «Чуртталга септелге бүдүрүлгезинде, «Тывакоммунөнерго», «Тывагаз» болгаш «Аптека эргелелинде» эрткен чылдың өрелери төлеттинерге-ле, акшаландырыышкынның берип турар шаа-биле чиигелдериг хамаатыларны хандырып эгелээр бис. Бо хүннерде курорттар эргелелинде база ажыл чоруттунуп турар.

— Хоойлу езугаар көрканчаар чурттаар бис дээшле...

Бо айтырыгга харыылап бээри-биле Кызыл хоорай чагыргазының даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Виктор ВУСАТЫЙДАН диледим:

— Айтырыгны хоорай чагыргазының коллегия хуралынга шиитпирлеп каан. Мооң мурнунда ажылдап турган хоорайның саң-килдизиниң начальниги А. Чымбаның, хоорайның тудуг, транспорт болгаш харылзаа комитединиң база ол айтырыгга хамаарыллыг өске-даа ажылдакчыларның санал-сүмезин өөренип көргеш, чаңгыс аай шиитпирге келдивис.

Чиигелдериг пассажирлерни аргыштырганы дээш хоорайның ПАБ-зи ылдың-на улуг өреге онаажын келген. Үүгле 1997 чылда чиигелдериг пассажирлерни аргыштырганы дээш хоорай бюджединден 6029 млн. рубльди ПАБ-ке төлээн. 1998 чылдың 4 айларында чарыгдал 712,9 муң рубль четкен. Бо бүтүнү өөренип көргеш, 4 ай иштинде харылзаа албан черлериниң чарыгдалы-биле катай, хоорай иштинге чиигелдериг пассажирлерниң компенсациязын санап көөрге, 3145 муң рубль болган. Ону 8 айга үлээрге бир айда аргыжарының компенсациязы 393,1 муң рубль. Ол акшаны чиигелдериг 16403 кижиге үлептерге бир пассажирниң айда автобуска чоруурунуң компенсациязы 24 рубль болур-дур. Чиигелдериг пенсионерлерниң, инвалидтерниң аразында 2440 ИХЯ-ның ажылдакчылары, 240 ажыг үндүрүг инспекциязының болгаш үндүрүг полициязының ажылдакчылары, чүс ажыг суд, прокуратура улустары кирип турар. Үстүнде албан-хаакчыларның ап турар шалыны кымдан-даа хой-ле болгай, ол хиреде хоойлу езугаар чиигелдени берип каан боор-дур — диди.

Кызыл хоорай чагыргазында

ХООЙЛУЛАР КҮШ ЧОК БОЛГАНЫ ОЛ БЕ?

РЕДАКЦИЯДАН: Пассажирлер аргыштырып турар автобүдүрүлгениң дугайында чаңгыс эвес бижип келген. Кызыл хоорай ол бүдүрүлгеге хөй акша өрелиг. Хоорайның пассажирлер аргыштырып турар автобустарында «коммунизм» тургустуна берген — деп, ПАБ-ниң директору И. Тутатчиков хомудан чугаалап орган болгай. Хөлүн эртир хөй категорияның кижилери халас чоруп турары шуут кайгамчык.

Дайын инвалидтери, Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчилери, күш-ажылдың хоочуннары, хөй уругларлыг өг-бүлелер, өскүс уруглар дээш колдуу шупту РФ-тиң хоойлулары-биле чиигелделерни берген. Бистің хоорайга хенертен ону дүжүрүп, хүндүлүг дыштанылгада олуруп турар пенсионерге 24 рубль берип каарга таан хомуданчыг болу бербес бе? Тываның төвү Кызыл хоорайга РФ-тиң хоойлулары күш чок болганы ол бе?

Чиигелдериг хамаатылар автобустарга халас чоруурунуң талоннарын дүжүргенинге чон хөйү-биле хомудан кээп турарлар. Ындында-ла акша-шалың албайн турар пенсионерлерниң, инвалидтерниң чиигелдезин ап каапкаш, автобустарга төлеп чоруур кылып каарга, үүү болурун хоорай чагыргазының даргазы дээрги Кашин дээрзи чүү бодап турар ирги? Соңгулда мурнунда программазын даргага соңгуттуруп алгаш күүседип эгелээни ол бе? Хөөкүй кырганнарывыс, инвалидтеривис амыдыралдың бо берге хүннеринде дачаларга олуртуп алган эвээш-биче дүжүдун ажаан, карактаар дээш каш катап, автобустарга ыңай-бээр чоруп кээр деп? Александр Кашиниң Кызыл хоорайны Москвадан дорт акшаландырар мен дээн доскут бодалының күүселдези ол бе? Чагырга даргазынга соңгуп алган хамаатылар ооң ажыл-ижин херек кырында хүн бүрүнүң амыдыралында канчаар боттанып турарын көрүп турар. Чонну хөй меге чугаазы-биле төөредип турган соңгудуп алгаш, дээрги Кашин дээрзи дээштиг чүүү кылды? Алыр ужуруг акшалар кайдал?

Сергей ХЕРТЕК.

Илеткелдің одуругларындан

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының бирги сессиязы 1998 чылдың июнь 23-те эрткен. Президент, Чазак Баштыңы Шериг-оол Оржактың аңаа илеткели бир онзагай үүл кылдыр хүлээп алдынган. Ол илеткелди республиканың чурттакчылары ол-ла дораан радио дамчыштыр дыңнаан. «Дугуруштунган ажыл-херектер дамчыштыр— социал-экономиктиг болгаш саң-хөө кризизин ажып эртеринче» деп ат-биле ук илеткел «Шын» солунга 1998 чылдың июнь 27-де үнген.

Мен илеткелдің IV кезээн соонуургал-биле помчудум. Радиодан дыңнаарга бир аңгы. Солунну холга тудуп алгаш, ооң сөс бүрүзүн, домак бүрүзүн катап-катап номчудум. Байдалды «бирээде, ийиде,...» деп санап кааны үүлдүг.

«Амдан эгелеп 1999 чылдың часкы ажылдарынга белеткенип эгелезе эки. Сиген кезилдезиниң кампанизынга чедир октаттынган суггарылга системаларын катап тургузар.

Келир чазын тараа, картофель, ногаа аймаан тарыырынга, черни амдан эгелеп белеткеп, шык базырылдазын, күскү чер аңдарылгазын, ооң чемишчидилгезин организаттаары чугула» дээни чөптүг.

Мен хууда каш малдыг кижи мен. Чиңге-тараа, картофелим база хире-шаа-биле бар. Ажылдап турар организациямның күжү-биле чурттап турар мен. Удуртукчуларым, специалистерим колдуу аныяк кижилер. Оларга-аргасүмем кадып-тур мен. Дыңнаар, хүлээп алыр-дыр. Эгезинде мени херекке албайн турган. Маргышпайн-даа, бодумнуу-биле кылгаш, үретүңнелдерни херек кырында көргүстүм. Ам:

— Хоочун коктуг — дээш, мени дыңнай берди.

Олар чоруй шуудай-ла бээр болгайлар. Чарыгдалы эвээш, бот-үнези чиик тус чер уксаазы, райончуттунган тараа, мал чемнериниң үреэннери, кадыг-дошкун агаар бойдузувуска тааржыр технология, көдээ бүдүрүлгелериниң продукциязын болбаазырадыры дээш туржуп тур бис. Амдыызында арай берге-дир.

Рынок экономиказы бизнес-план, холга дораан кирип келир акша-мөңгүн дээш турушту камгалаар. Чамдыкта эңдере бүдүрүп алырывыска саарылгага, солчуушкуннарга бергедештирип келир-дир.

Ниитизи-биле эвес, чугула херек, ажыглаттынгыр продукция бүдүрери чугула болу бергени билдинип келди. Бо төнүп турар үүс чылдың делегей кризизин тыва чон шыдажып эрте бээринге-бүүрелим улуг.

Салдынган, мунгараан арага-дарыже баш суккан ажыы чок. Соңгаарлаттынмас хемчеглер Президентиниң илеткелинде айыттынган-дыр. Келир үе чүгле боттарывыстан хамааржыр. Биске ким-даа халас кежикти бербес. Ол бүүү түр дуза-дыр. Бот-тускайлаң байдалче кирип көрээлинер, чаңгыс чер чуртташтарым.

Самбын-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорайның чурттакчы-Күш-ажылдың хоочуну.

ТУРАСКААЛДЫГ БЕЛЕК

Бир неделя бурунгаар пазы-хары улгады берген угбай-биле ужуражы, ооң сактыышкынын улуг кичээнгей-биле дыңнадым. Ону Ханды Сенделовна Салчак дээр. Ол 78 чыл бурунгаар Тываның ырда кирген ат-сураглыг Чөөн-Хемчиктің Шемиге хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге төрүттүнген. Хып дээн чалыы үезинде АРЕВЭ кежигүнүнге, ооң соонда он чыл эрткенде Эрзин кожуунуң Нарынның алдын уургайынга ажылдап тургаш, бүгү талазы-биле төлептинин көргүскенин барымдаалааш, Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнүнге кирген.

— 1942 чылдың күзүнүнде Кызылдың дааранылга комбинадынга дааранықчылап эгелээн мен—деп, угбайвыс сактыышкынын эгелээн. — Дааранылга комбинады, мастерская ынчан амгы «Восток» дээр автобус доктаар черге ийи-үш өрээлдиг чаңгыс каът бажыңга турган. Директорувус Дажы-Сан дээр акый чүве. Болунга-даа, ажылчыннарынга-даа негелдериг кижи. Бодун өскелерден өрү бодап, хөректенип, кончуттунар ындыг хөөн бичии-даа чок. Коллективте орус эштеривис база бар. Найыралывыс тергиин турган. Бир чыл эрткен соонда амгы Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының мурнуу чарыынга улуг делгем элээн каш өрээлдериг чаа бажыңга көжүп келливис. Ол үенин байдалы-биле алырга, элээн таарымчалыг байдал тургустунган. Сапык идик, шинель, кышкы шериг тоннар, шериг хөйлен, чүвүрлер, кышкы хол-хаптары, хой кежинден кышкы бөрттер, чолдак чүвүрлер дээш, чүү дараваан дээр. Ажыы-биле чугаалаарга, ынчанты бистің бүдүрүп, даарап турган чүүлдеривис фронтуда дайылдажып турар солдаттарга даараан хептердир ийин.

Дааранықчыларның бригадири Варвара Ивановна Астанина турган. Ол ам 91 харлыг. Кызыл хоорайда чурттап турар. Дайын үезинде Кызыл Шеригге идик-хеп даарап бээринге үретүңнелдиг ажылы дээш Тыва Арат Республиканың Биче Хуралынын Чарлыы биле «ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле» шаңнаткан. Варвара Ивановнанын дааранықчылары Кол Мокайбан Тожу чурттуг. Барыымаа — Чөөн-Хемчик кожуун. Олар Кызыл Шеригге бирги мөөн белек чедирер төрээлер-биле човаанар болгай.

Эртенгиниң 8 шакта кежээкиниң 8 шакка чедир дааранып чордувус. Бригадавыстың даалгазы белен эвес. Хүнде 15 хой кежинден кылган кышкы алгы тоннарны, 20 бөрттү, 30 эжеш алгы хол-хаптарын даарааш, олла хүн дужаар турган. Кайы-бир эживис даарааш дужаар хептерин күш четпейн барган таварылгада шупту эмеглежиптер турдувус Хүннүң даалгазын күүсетпээн шаанда, чаңгыс-даа кижи чанмас деп дугурушкан.

Сапык идиктер даараар талазы-биле Сүге-Маадыр, Чудурукпай, Байкара, Сальников, Никифоров, Горбунов, Санган-оол олар тергиин-не ажылдап турганнар. Шериг хөйлен-чүвүр, шинель, «буденовка» бөрттерни даараарының мастерлери Даниловва, Токтуева болгаш өскедаа орус кыстар чүве. Бирле катап ажыл кидин-түлүк үезинде бистің директорувус-биле кады орус-тыва ийи даргалар келген. Степан Сарыг-оолду дораан-на таныпкагдым.

— Экии, чараш кыстар! дээш, караан улай-улай чиеннедип турганын ам сактып олур мен. А оон эжи, узун, мөге-шыырак, дыдыраш баштыг, арны шокар дарга:

— Экии чараш кыстар!— деп Сарыг-оолдун чугаазын катаптааш, менде келди. Адың кымыл, кажан ажылдап эгелээнимни, чүү даарап турарымны арыг тыва дылга айтырып чугаалашкан. «Ажылыңарга чедиишкиннинг болуруңарны күзедим» дээш ооң соонда ол орус дааранықчы кыстар-биле чугаалажып турган чүве. Элээн каш хонуктар эрткенде, «Шын» солуннуң бир номеринде «Тылдың дайынчылары» деп эгелиг материал үнүп келген. Ында бистің дааранықчыларның ажыл-херээн, фронтуга дайылдажып турар хөй националдыг дайынчыларга хеп даараар дээш уйгу чыдын чок ажылдап турарывысты чечен-мерген сөстербиле бижээн чораан. Ук үүлдүң төнчүзүнде мындыг шүлүктер бар:

Даараныр комбинатка
Таан дыка барыксаар мен.
Уран-шевер көвей кысты
Улай-улай көрүксээм кээр.
Угулзалап быжып даараар
Уран кыстан шилип алза!

Ынчангы «Шын» солунну кадагалап артырып албаанымга ам дыка-ла хомудан чоруур-дур мен. Чогум-на ол-ла хүннерде бистің орус дааранықчы эштеривис «Тувинская правда» солуннуң өөлчеглиг номерин ажылдаар черивиске эккелгеннер. Ында «Даараныр комбинатта» деп эгелиг улуг материал үнген болган. Ук үүлдүң адаанда Михаил Пахомов деп бижээн чораан. Сөөлүнде билгеним — Степан Сарыг-оол-биле биске чораaш, мээң-биле арыг тывалап чугаалажып турган орус дарга сураглыг чогаалчы, Тывага 1928 чылдан бээр ажылдап, чурттаан келген Михаил Иванович Пахомов ол болган.

1943 чылдың февраль 19-та бистің даараныр комбинаттың төөгүзүнге уттундурбас хүн болган. Дайынның кадыг-берге үезинде дайылдажып турар дайынчыларга идик-хеп даараар талазыбиле бедик көргүзүглери дээш Совет Эвилелиниң Маадыры сураглыг ужудукчу Марина Раскованың ады-биле бистің даараныр комбинадывысты адаан үүве. Бо төөгүлүг чорук комбинаттың бүгү-ле эр-херээжен ажылдакчыларының сагыш-сеткилин өөртүп, ажыл-ишче улам сорук киирген. Марина Раскова аттыг дааранылга комбинадының кадрларының өзүлдези, коллективтің ниити ажыл-херээ мээн караамга-ла сайзырап келген үүве

ССРЭ-ниң составынга Тыва Арат Республика эки тура-биле каттышканының соонда-ла даараар нарын машиналардан эгелээш, өстаавы-даа соксаал чок кээп эгелээн. Мооң-биле чергелештир аштаныр-чемненир столоваялыг, ийи каът улуг бажыңче-даа көшкен бис. Мээң-биле кады ажылдап турган алдар-атка четкен дунмаларымның-даа ат-бажын ам-даа утпаан мен. Олар кымнарыл? Тыва АССР-ниң амыдырал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы Делгермаа Ындан, Чазактың орден-хавыяазы-биле шаңнаткан Раиса Сумбаа, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгудуп чорааннар Анна Содунам, Ондар Доржуевна Монгуш хып дээн аныяк кыстар тургаш, даараныкчылап киргеш, оон пенсияже үнгүлээн, бүдүрүлгениң мурнакчылары чораан Монгуш Норжэмаа, Дыгаа Өпеен, Галина Сайзу болгаш өске-даа дааraныкчы орус, тыва эштеримни утпайн чоруур мен. Бистің Марина Раскова аттыг дааранылга комбинадын Кызылдың дааранылга фабриказы дээ кажан солуп адаанын шуут билбес-тир мен. Марина Раскова аттыг дааранылга комбинады, фабрикаазы-даа деп адаарын хевээр арттырып каан болза, чүзү канчап баар боop. Марина Раскова дээрге, алдар-аттыг дайын киржикчизи, ужудукчу кыс ышкажыл. Ындыг кижилер партияның-даа, ССРЭ-ниндаа бүдүн-бүрүн үезинде каш-ла санныг кижилер-ле болгай.

— Бо үелериниң иштинде коллективтің хөй-ниити ажылынга киржилгеңер соонуургадып көрүңерем.

— Партия бүдүн-бүрүн турар үеде эге организацияның, коллективтің профэвилел комитединиң кежигүнүнге-даа каш чыл улай соңгудуп чордум. СЭКП Кызыл хооркомунуң пленум, хоорай Совединиң депутадынга-даа соңгудар аас-кежиктиг болган мен. А ол дээрге менээ, бөдүүн даараныкчыга улуг идегел-дир деп ам бодап чоруур-дур мен — деп, хоочун чугаалады.

— Шынап-ла, чаңгыс коллективке хөй чылдар иштинде үзүктел чок ажылдаан-дыр силер. Чазактың тывыскан орден-хавыяазы, мактал бижиктери-даа барла боop аа? — деп, угбайдан сонуургадым.

— Орден менде чок. Ийи медальдыг мен. Бирээзи В. И. Ленинниң 100 харлаанынга тураскааткан юбилей медалы, ийигизи «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль. Ол уткан-дыр мен. «СЭКП кежигүнүнге 50 чыл» деп хөрек демдээм база бар. Ханды Сенделовнаның тайбың-даа чылдарында үретүңнелдиг ажылдааны дээш шаңнатканы республика-даа, область-даа чергелиг Хүндүлүг бижиктери хөй чорду.

Угбайның хууда өг-бүле амыдыралын база соонуургадым. Өөнүң ээзи Салчак Сундуй Бай-Тайга кожуунуң Көөн-Сөөкке хөй ажытөлүг араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Виктор Көк-оол, Соян Менге болгаш оондаа өскелер-биле Москва хоорайга Чөөн-Чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университедин доосканнарның бирээзи чорду. Салчак Сундуй Москвага дээди сургуул дооскан соондан төрээн Тывазынга чедип келгеш, ТАР-ның нам-чазааның дорт айтыышкынын езугаар дыка хөй удуртуп-баштаар харыысалгалыг ажылдарга ажылдап чораан. Тодаргайлап чугаалаарга, ТАРН Төп Комитединиң кадр килдизиниң эргелекчизинге, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзүнүң бирги оралакчызынга, Чөөн-Хемчик кожууннуң даргазынга, Нарын алдын уургайының даргазынга, Кызылдың ыяш заводунуң чиңгине директорунга, а амыдыралының сөолгү чылдарында Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» колхозтуң даргазынга ажылдап тургаш, хенертен мөчээн. Салчак Сундуй, Салчак Ханды бир черге биригип, өг-бүле туткаш, бир оол, ийи кысты төрээш, өстүрүп кааннар. Олар шупту дээди эртемниглер. Олар кымнарыл? Салчак Михаил Сундуйевич — багыкы, Салчак Уранз Сундуевна —парикмахер, Салчак (Күжүгет — ашааның фамилиязы-биле) Марта Сундуевна —журналист. Олар шупту аңгы-аңгы өг-бүлелерлиг, кенээттерлиг-даа апарганнар. Аңаа Ханды Сенделовна дыка-ла өөрүп чоруурун менээ чугаалап олурду.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

КАНДЫГ ЧУРТТАП ЧОР СЕН, КИЖИ?

Кижиниң салым-чолу, ооң амыдыралының дугайында бөлүк материалдарны эрткен чылдарда солунга бижип келдим. Бодум хуумда Кижиге хүндүткелим улуг. Мээң улуг өгбем бир катап мынчаар чагып органын таан утпас мен, «кижини эки, багай дивейн хүндүлеп чор, кажан «бурганнай» бээринге сени база кижилер ажаар болгай» диген. Кайы хире шын чугаалаан-дыр. Ынчангаш кижи кижиге кезээде өрелиг чоруур деп чүве шын-дыр ийин.

Партийжи система үезинде «бүгү-ле чүвени кижиниң чаагай чоруунга» деп кыйгырыгның адаа-биле чурттап чордувус. Ону партияны бактап турган демократтар ам-даа утпаан боор. Шынап-ла, багай эвес чурттап, ажылдап, өөренип чордувус. Аъш-чем, ооң иштинде хлеб колдуу халас. Ылаңгыя студентилер багай эвес чурттап турган. Ону херек кырында Кызылга, Новосибирскиге өөренип чораан чылдарымда көрүп чордум, бистер үгле өөренип турган эвес, ол хоорайның бүдүрүлгелеринге ажылдап, идик-хепти садып кедип ап чордувус.

Чоокта чаа май байырлалының бетинде Кызылдың бир өөредилге черинің ниити чурталга бажыңынга төрелим студент оолга ужуражыр дээш чеде бердим. Баарымга оол чок болган, ооң чедип кээрин манап, күхняга турарымга студент уруглар чиг далганны өйүп алгаштың келгеш, электри плитазының кырынга кургагга быжыргаш, ол-ла черинге чип алыр болдулар. Ону көрүп турган, баарым ажып турду, ол амыдыралды караам-биле көрүп, эктим-биле чурттап эрткен болгаш. Ол студентилерниң стипендиязы-даа үнмес, аданезиниң акша-төгерии-даа айайы-биле бербеске ам канчап чурттаарыл?

Ажыл-албаным ындыг болгаш кая-даа чеде бээр мен. Бо рынок экономиказының реформаларындан өскө орук бисте чок деп Тыванын-даа, Россияның-даа дээргилери чугаалажып-ла турар, херек кырында кандыг-даа экономиктиг реформа Россияда, Тывада чорбайн турар деп бодаар мен. Бо хүннерде экономиктиг кризистен политиктиг кризис чурту бергедеп турар.

Россия ышкаш улуг күрүненің бажында чаңгыс аай хевирлеттинген, шын экономиктиг угланыышкынныг, ыжыг политиктиг дөстүг удуртулганың турары эргежок чугула апарган. Политиктерниң бо шуугаашкыннарында, оларның хоозун меге аазаашкыннарында бөдүүн чоннуң шуут хөңнү калып калган. Бо хүнде Россияда ажыл чок кижилер чежел, ол санны кым-да санап, түнеп үндүрбейн турар, үндүрүп-даа турар болза ындыг-ла тода эвес. Кижилер ажыл дугайында Чазактан дилег кылбайн турар, ажылдап каан акшазын төлеп берінер деп ажыл соксадып, аш чарлап чүүү кылбайн турар деп бодаар силер.

Ажылчын кижиниң кара дерин төп тургаш ажылдап каан акшазын чыл-чылы-биле төлеп берип чадап турар, күрүне турган бе? Ол-даа чөгенчиг-ле боор. Барып-барып делегейде эң-не байлак улуг күрүне Россия канчап ындыг байдалга чедип келгенил, кым ону ынчаар удуртуп келгенил? Бо айтырыгга бо хүн чурумун өскертпес болза, Бай-Тайганың кижизи ол-ла, чуртунга, Өрзин кижизи Өрзинге-ле ажылдап артар апаар. Партия үезинде кадрларны кожууннар аайы-биле солуп турганында багай чүве турбаан.

Кандыг-даа ниитилелдің мурнунга бир дугаарында кижи турар. Ниитилел кижиниң келир үези, ооң чаагай чоруу дээш бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг. Бир эвес сайзыраңгай капиталистиг күрүнелерни ап көөр болзувусса, кижиниң эргези ооң хамааты камгалалының талазы-биле хоойлулар четчир кылдыр ажылдап кылдынган. Ол хамаан чок хамааты кижиниң эргезин камгалаан болчукчу (адвокат) даштыкы күрүнелерде эң-не хүндүлүг профессияның бирээзи болуп турары таварылга эвес. Амгы Россияда кижиниң бөдүүн эргелери безин хоойлу езугаар камгалаттынмаан, ооң орнунга аштүреңги чорук, корум-чурум үрээшкиннери, сагыш-сеткилдің хоозуралы, кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдээн. Кижилерниң келир үезинге бүзүрели чидип бар чыдар.

Бо хүнде кижилерниң амыдыралының нарын байдалы оларның сагыш-сеткилинге кайы хире берге байдалды тургузун турарын кижи көрүп чоруур-дур. Ол хиреде тыва кижилер бот-боттарын камгалашпас, деткишпес боор-дур бис. «Өшкү чудаанын үзер» дээн чижектиг таварылгалар бо-ла турар-дыр.

Көдээ чоннуң амыдыралы берге байдалда келген. Бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар колдуу буурап дүшкен. Хос бажыңнар, ээн конторалар, ара кагдынган тудуглар, үптеттинген гаражтар, кочегаркалар «социализмниң» херечизи болуп артын калган.

Чоокта чаа Владимировка суурга чордум, мооң мурнунда аңаа эзт, сүт угланыышкынныг хөй инектерлиг Тандының бир улуг совхозу «Россия» турду. Ам ол совхоз дүшкен, ооң өнчүзүн ажылчыннар «дой» кылдыр үлежип апарган. Ол суурда школадан өске кандыг-даа хөй ниити организациязы, бүдүрүлге чери ажылдавайн турар.

Таңдының улуг совхозу шак ынчаар үптеттинген. Бүдүн суурнуң чурттакчы чону ажыл чок, кайнаар баарыл, үүнү кылырыл? Бо айтырыг кижи бүрүзүн дүвүредип турар. Кызылче көдээден хөй кижи көжүп кээп турар деп дүвүрен турар бис. Көдээде кылыр ажыл чок. Чон кайнаар баарыл? Аргазын тып, найысыладыва чоокшулап турары ол-дур.

Бай-Тайга кожуунның Шуй суур республикада бедик культуралыг, үлегерлиг корум-чурумнуг суурларның бирээзи турду. Ам ында байдал ындыг-ла эки эвес. Эрги турган совхозту эвээш-биче малы арткан-даа болза, ону кадарып турар малчыннар чыл-чылы-биле акша-төгерик холунга тутпайн турар. Ниитиниң малының бажының бир өспейн турар чылдагаанында. Мында эки үүл — суурнуң чурттакчылары хуу малын колдуу шупту боттарында тудуп турар. Ооң түннелинде кара шай ижип орар өг-бүле бо суурда чок боор. Почта чанынга чеде бээримге, дыка хөй кижи чыглы берген турар. Дыңнаарымга ол хүн пенсия акшазы үлеп турар болду. Шаанда колхоз үезинде чылдың түннел хуралында колхозчулар ынчаар чыглып кээр боор деп иштимде бодап турдум. Бо хүнде көдээ улустың бир амыдырап чоруур хөреңгизи пенсия, пособие боор чүве-дир. Аас-кежик боор Б. Н. Ельцин Тываны канчап Кыдыкы соңгу чүкке дөннештирип каан чүве ийик. Ол эвес болза, дыка-ла берге байдалга таваржыр боор бис. Чамдык политиктер Кыдыккы соңгу чүкке хамаарышпас девискээрлер (регионнар) ынаар кире берген деп, РФ-тиң Чазаанда ындыг айтырыглар база көдүрлүп турар болгай. Амгы үеде ажылдап чоруур удуртукчуга, кожуун-да, сумуда чагырыкчызының кичээнгейинге Кижи дугайында айтырыг турар ужурлуг. Бир эвес бо айтырыгны мындыг дөннелге тургуспас болзувусса, бис дыка хөйну чидирер бис, ол дээрге эгиттинмес улуг когарал болур.

Кижилерниң төрүттүүнү турары чылдан чылче эвээжеп кел чыдар. «Бурганнап» чоруп турар кижилеривис 1991 чылдан эгелээш, (Россия дөннелинде) көвүдеп эгелээн. Бо дээрге эң-не айыылдыг херектің бирээзи, бис ышкаш Тыва чонга кортунчуг айыыл диргелип кел чыдар. Ону чайладыр дээш бир демниг ажылдаар ужурлуг бис. Тыва кижилерниң бир кончуг бак сеткили — бот-бодунга адааргажыры. Бир кижи машина-балтат садып, бай-шыырак чурттап эгелээн болза, ол кижини көөр хөңнү чок, бактап-ла эгелээр. Бир эвес кижи бодунуң арыг дерин үндүрүп чораан, бай-шыырак чурттап чоруур болза, аңаа адааргаан херээ үүү боор. Эрткен чылын ТР-ниң Президент соңгулдаларының үезинде, Ш. Д. Ооржак кызылчыларбиле ужуражып турган мынча дээн болгай:

— Бис хостуг ниитилелде чурттап чор бис, ажылдаар кижи ажылдаар, ажылдавас кижи ажылдавас. Кым үүнү күзээр-дир ону қылыр, шупту бар-дыр, чамдык бажыңнарның чаныда ийи-үш машиналар көстүп келген деп.

Бо ниитилелдің хостуг чоруундан бис үүнү-даа чедип албаан бис. Чедип алган үүлүвүс — ажыл чок чорук, кем-херек үүлгедиишкини, ядыы-түреңги аш байдал, арагалаар чорук ажылдап турган бүдүрүлгеревисти үптеп-тонап алдывыс дээш уламчылаар болза үве-ле хөй. В. И. Ленин безин чугаалап чораан болгай «кижи хосталгадан дашкаар чурттап болбас» деп. Кандыгдаа ниитилелге чурттап чораан кижи хоойлуга чагыртқан турар болгаш хоойлубиле хосталга кызыгаарлыг турар ужурлуг.

Шаанда үе эки турда бажын арагаже супкан арагалап чоруур бир кижи, арагазын эмнедип алгаш ам кончуг кижи бооп, аржаанга хөй чон араазынга тыва аныяктарны ажыл билбес оор, хулиган деп бактап органын көртеш, чөгенип-даа турдум ийин. Тыва интиллигенцияның араазында шак ындыг өдежоктар қайы хөй. ТР-ниң Чазаанга Аныяктар яамызы 5 чыл ажылдады, беш чыл иштинде бо яамының кылып каан ажылы чон караанга көзүлбээн. Яамылар мынчаар ажылдап турда Чазак багай ажылдап турар деп Дээди Хуралдың шүгүмчүлеп турганы чөптүг. Бо үеде аныяк кижи кайнаар-даа баар дээрге оруу дыка-ла шаптараазынныг. Өөренир дээрге документ дужаарыңга-ла ак-ша херек, оруқ өртээнге кижи болганы-ла күш четпес. Көдээ кижилерниң ажы-төлүү эртем-билиг чедип аар деп чүве шуут бергедээн. Бо чылын соңгаар хоорайларже экзамен дужаап турар абитуриентилерниң аразында көдээ школадан келген кижилер кончуг ховар бооп турду. Экзамен дужаарда оода абитуриентилерден акша албас болза, ол келген башкыларның сургакчылаан төлевирин Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы төлеп берзе кандыг боор.

— Кандыг чурттап чор сен, Кижи—деп, чондан айтырыш көрүңер даан, кижи бүрүзү бодунуң муңгаралын, өөрүшкүзүн чугаалай бээр.

— Эки-ле чор мен — деп, харыылаптар кижилер эвээшле боор. Ындыг улус бар-ла харын, чажыт эвес. Ол хамаан чок Чазакта-даа ажылдап олурар улуг дарганар ынчаар харыылап шыдавас, оларның эктинде база-ла аар чүүк онаашкан. Олар чон дээш база-ла бажы аарыг чоруур. Бистің чуртувуста тургустунуп келген экономиктиг кризистің эң берге ыылдарының бирээзи бо чыл болур дей берген деп турар. Бо кончуг айыылдыг айтырыг. Аш-чут, үүү-даа болуп болур. Кандыг-даа дөннелдің удуртукчузу, кожуун-даа, суму-даа чагырыкчызы бир дугаарында кижи дугайында айтырыгже сагыш салыр херек. Бистің чонувустың аразында кандыг кижилер чок дээр: аарыг-аржык, кырган-чөнүк, өскүс-чавыс ажыл чок, хөй ажы-төлдүү өг-бүлелер, чаңгыс ботиелер, пенсионер, инвалидтер оларның салым-чолу дээш деткимчени бээр ужурлуг.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА

ОЛ МЫНЧААР ЭРТКЕН: ТЕС-ХЕМНИҢ «САЙЛЫЫНГА»

Кожуунның өөредилге килдизиниң (Натсак Д. К.) удуртулгазы-биле «Сайлык» лагеринге бо чайын 170 шаа ургларның дыштанылгазын Чыргаланды (М. Дөвүт, А. Матсыл), Берт-Даг, О-Шынаа (Л. Намдал, М. Хажылай) башкылары организастааннар. Сезон аайы-биле тускай план, график езугаар оюн-тоглаа, темалыг кежээлер, спортчу оюннар, турисчи походтар, слеттар, экскурсиялар болгулаглылаан. Лагерь хөгжүм хереқселдери-биле хандыртынган, телевизор, видеомагнитофону-даа бар. Уруглар чалгаараар чай чок болган. Тыва хүреш, «Баштайгы көрүштен ынакшыл» деп баштак оюн, кадыкшыл, нептун, тоол, каткы, бот-башкарылга хүннери, «Даңгына, Тажы-98» деп конкурс сезон бүрүзүнде чоруттунган.

Бирги сезонда «Чалбыыш» (башкы Лада Марчын), үшкүзүнде «Юнга» (Алимаа Уржанай) деп отрядтар бүгү тала-биле тергиидээннер. Бирги сезонда Амир Тараачы, Байлак Оюн (Самагалдай), Юля Данзурун, Олесья Оюн (Чыргаланды), үшкүзүнде Артыш Чамзыр (Кызыл, лицей), Түмен-Байыр Чооду (Берт-Даг), Чиңгис Монгуш (Самагалдай), Сарыг-оол Намдал (О. Шынаа) тыва хүрешке шаңналдыг черлерни алганнар. Танцы-самга Ай-Луна Ооржак, Чодураа Алдын-Херел, Аржаана Монгуш, Юля Хирбээ (Самагалдай), ыры-шоорга Айдын Доспан (Үү Шынаа), Орлан Ондар (Самагалдай) шылгараённар. Дүрген-оол Сеңги (Самагалдай), Мерген Дамба-Хуурак (Кызыл, № 5 школа) лагерь амыдыралынга идепкейлиг киришкеш, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнатканнар.

Эмчи Шончалай Болат-оол, ушу башкызы Александр Уржанай уруглар-ның кадыкшылының байдалын, лагерь девискээриниң арыг-шеверин хайгааралга ап келгеннер. Изиг хүннерде уруглар бассейнге эштип ап турганнар. Поварлар Часкым Баржай, Августина Уржанай, Долаана Чиңмит урулларга амданныг аъш-чемни белеткеп берип, кызымак-ла ажылдаённар. Аъш-чем-биле хандырылга хоомай эвес болган.

Ушу, хүрештің тренер-башкызы Александр Уржанай сарыг шажынның Тывага катап нептерээни-биле чергелештир мүрнуу —Чөөн Азия чурттарындан укталып тывылган ушу уруг-дарыгның эът-дамыр сайзырылынга база мөзу-шынар кижизидилгезинге ажыктыын демдеглеп, келир чайын лагерь урулларына ушуну доктаамал өөретсе эки деп саналын илеретти. Аңаа чөпшээрежип, калтышпастың аргазы чок.

Лагерьниң ажыл-чорудулгазында кылдынган ажыл-херектерни, эки үүлдерни демдеглевишаан, ажылдап келген башкыларның, дыштанып турган урулларның сагыш-сеткилинден илереткен бодалдарын чагыг, сүмелерин, күзээшкиннерин демдеглеп, биживе арга чок. Бирги сезонда урулларга конфета, пряник аймаа-биле хандырылга чегей, үшкүзүнде эъттен кылган аъш-чем үзүктелиишкинниг болгулаглылаан. Эң ылаңгыя сезон адакталып турар үеде. Үшкү сезонда урулларның чалгаараар, чаттаары көвүдээнин адаңелер чугаалап турдулар. Кожуунның өөредилге килдизи «Сайлык» лагерин катап ажылдадып, ажыл-чорудулгазын шуудадын, чогумчалыг болдуруп келгени черле өөрүнчүг. Кандыг-даа чаа эгелээшкинге бергелер таваржыр, четпес үүүл турар. Келир чайын лагерьнин корпусторынын соңгаларын шилдедип, таңныылга хүлээдип берзе черле таарымчалыг ышкаш. Целлофан соңгаларлыг болгаш, шыгы кончуг-дур. Ол ышкаш спорт дериг-херексели-биле (волейбол, баскетбол, футбол мячиктери, сетка дээн ышкаш) хандырары күзенчиг.

ТОЖУНУҢ «АЗАСКА»

Чурумаллыг Азас хөлдүү эринде школачы уруглар-ның дыштанылга лагериниң ажыл-чорудулгазы-ның дугайында улуг вожатый, Тоора-Хемде уруглар-ның чогаадылга төвүүнің методизи Аида Комбу допчулай таныштырды:

— Азас, Тоора-Хем башкылары Артур Монгуш, Саян Сенги-Доржу, Омак Күжүгет, Зухрад Ичин-Норбу, Алимаа Дөвүт, Лилия Чаноар, Чочагай Комбу урулларның дыштанылгазын организастан ажылдан турарлар. Лагерь начальниги — Сергей Степанов, спортшколада тренер башкы, хостуг хүрешке спорт мастери.

Лагерьниң амыдыралы солун. Аъш-чем-биле хандырылга ажырбас, уруглар тодуг-догаа, омак-хөглуг дыштанып турарлар. Эмчивис Татьяна Сат урулларның кадыкшылын база лагерь девискээриниң арыг-шеверин доктаамал хайгаарап турар. Поварлар амданныг чемни белеткеп, хүнде 4 катап чемгеررлер, аъш-чемниң ассортиментизи элбек. Дыштанып келген урулларга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ойнадыр, хөгледир, эжиндирер, танцы-самнадыр, спорттчу оюннарны, темалыг кежээлерни үе-шагында эрттирер дээш кижизидикчи башкылар чогаадыкчы езу-биле ажылынга ижиккеннер, ам оларның-биле хөөрежип көрүүлерем дей-дир.

Артур МОНГУШ, Азас школазында күш-культура башкызы:

— Ийиги сезонның ажыдыышкыны тыва хүреш-биле эгелээн. 7-10 харлыглардан Радж Хаджиматов шүүлген, үжүүрлешкен моге Сергей Күжүгет (Азас), 3-4-кү чердө — Мерген Кол (Тоора-Хем), Рахмат Хаджиматов (Азас). Радж, Рахмат өскүс өскен алышкылар. 11-16 харлыг оолдардан Юра Дамдын-оол, Мерген Чечен шүглүп, үжүүрлешкен, а Шолбан Донгак, Саша Балдан үш, дөрт дугаар болганнар. Шупту Тоора-Хем оолдары. Хөглүг старттарны, хол бөмбүүнгө маргылдаалар база болган, ам сугга мячиктээр, турслет эрттирерин көрүп турар бис.

Татьяна САТ, эмчи, Кызылдың эмчи училищезинде башкы:

— Турбаза-биле катай 4 дугаар чыл ажылдап келдим. Урулларның кадыкшылының байдалы чүгээр, чүгле агаар-бойдузу шык-тыр. Тус черниң уруглары ногаа аймаан, витаминниг чемнерни эвээшти чип турар, өл-шыкка аарыычалын эскердим. Чогум уруглар омак-хөглүг, өөрүшкү-маңнайлыг, күш-ажылга сундулуг. Долгандыр турар бойдузунга ынак, ону камнап, кадагалаар-дыр. Чигир, хлебти хөйну чип турар, а макарон кыыгларын, сметананы чедир чивейн турар-дыр. Ол акша-төгерик-биле холбашкан болгаш ындыг ыйнаан.

Сергей Степанов, лагерь начальниги:

— Бирги сезонда 85, ам 75 уруглар дыштанып келген, а үшкүзү күш-ажыл сезону болур, кат-чимис чыыр, путевка өртээн төлевес. Бир сезонда путовканың үнези 94 рубль. Келир чылын хереглээр лагерь урулларының орун-дөжек хереклери, аяксавазын четчелей саткаш, бо турбазаның таңнылынга хүлээдир болза эки-дир. Бо талазы-биле кожуунның өөредилге килдизи (В. Шыырап) шыңгыы кичээнгейге алза чогуур. Эрги-даа бол, автобус халып турар, ол эки-дир. Лагерь кудуунуң суу үнестээн, суг-биле хандырылга бергедир, ону база дарый өөренип көрзе чогуур.

СПОРТ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ЛАГЕРИНДЕ

Лагерьниң ажыл-чорудулгазының дугайында республиканың элээди урулларының спорт школазының директору Роберт ХОМУШКУ мынчаар кысказы-биле тайылбырлай каапты:

— Лагерьниң баштайгы сезонунда 19 оол, 2 кыс күш-культуржу уруглар ажылдавышаан дыштанып, спортчу мергежилинге белеткенип келдилер. Акшаландырыышкын-биле хандырыш эгелей бээрге-ле, доп-дораан келгеш ажылдап эгелей бергенивис ол, бирги сезон июль 14-те эгелээн, ажыдыышкын июль 18-те кончуг солун байдалга болду. Кожуундан, телевиденнеден-даа төлээлер киришпилер. Спортчу оюннар, концерт, оюн-тоглаа, танцы-самнаар аажок, улус чоннуң чайгаар көдүрлүүшкүнү, бедик тура-соруу-даа кончуг-дур. Турбазаны ажылдадып эгелээринге ТР-ниң Күш-культура, спорт база туризм талазы-биле комитеди (С. Ы. Ооржак), ында туризмни харыылап турар оралакчы дарга М. Б. Дагба, олимпийжи белеткед төвү (А. С. Сандан), өөредилге яамызы деткимчени бергеннер.

Турбаза каш чыл турум ажылдаваанындан, кылыр ужурлуг ажыл-ла хөй, аңаа база-ла хөй түннүг акша-төгерик негеттинер апаары чугаажок. Ам дээрезинде ниитиниң чемненилге черин, аъш-чем садыын ажыглалга киирер дээш ажылдар кылдынып турар чүве, дыштанып келген улус удуур, чыдар бажыңчыгаатырын база септээр болгай, Дыштанып келген оолдар, уруглар дугайында Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраада филиалывыстың тренери Сергей Ховалыг-биле хөөрежиптинер аа — дээш, лагерь начальниги септеп турар столоваяже углай базыпты.

Сергей, ХОВАЛЫГ, хостуг хүрешке спорт мастери:

— 1996 чылда Омскиниң күш-культура институдун дооскаш, Сүт-Хөл кожуунның Кара-Чыраада хостуг хүрешке элээди оолдарны белеткеп эгеледим. Келир үеде турбазага спортчу лагерь доктаамал ажылдаар. Ам келген оолдардан хостуг хүрешке республика чемпионнарының аттары бо: Айдыс Монгуш, Сылдыс Куулар, Херел Сарыглар, Эртине-Мерген Дондай, Буян, Артыш Очур алышкылар. Ай-Болат Монгуш, Шамиль Текеев, Владимир, Эрес Кара-Монгуш алышкылар. Бистиң аравыста ийи кыс уруглар Женя Шогжал, Бэла Ондар база бар. Бо оолдарның аразында чүгле Кызыл хоорайдан эвес, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бии-Хем оолдары база кирип турар чүве. Дүүшке чедир ажылдаар, ооң соонда мергежилин бедидип белеткенир. Тоора-Хемден маттар эккеп, дузалаар болган. Кежээлерде хол, бут бөмбүү ойнаар, танцы-самнаар дээш баар. Чалгаараар чай чок, сезон эрткенин кайын эскерерлер. Ам хостуг хүрешке белеткеливис уламчылаарывыс ол — деп, тренер-башкы оолдарында-ла барды.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК. белеткээн.

Үндезин чоннарның 10 чылынга

МЭЭҢ БИР МЫНДЫГ САНАЛЫМ БАР

Каттышкан Нациялар Организациязы 1995-2004 чылдарны Делегейниң үндезин чоннарының он чылы кылдыр чарлаан болгай.

«Делегейниң үндезин чоннарының он чылы болгаш тыва этностуң хөгжүлдезиниң айтырыглары» деп хүн айтырыглыг эртем-практиктиг конференция 1998 чылдың сентябрь айда Кызылга болуп эртер деп турарын солундан номчудум. Каш чыл бурунгаар мен Моолдуң төвү Улан-Батор хоорайга бөлүк эштерим-биле чораан мен. Ол хоорайга аалчылар бажыңынга чурттап турувуста ында шаг-төөгүден бээр чурттап турар, моолдуң хамаатылары апарган тывалар бистерниң-биле кээп ужуражып, арыг тыва дылының кырынга чугаалажып чедип кээрге, дыка-ла өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг чорду. Олар бистерни машиназынга олуртуп алгаш, чазар» деп, үлегер чугаа чиге-ле сөглээн. Бистер тыва чон безин боттарывыс аравыста чамдыкта орта дөргүл-төрел деп чүвени хандыр билбезивистен, частыырыгларны болдура бээривис чажыт эвес-ле болгай. Каш чыл бурунгаар мен Моолдуң төвү Улан-Батор хоорайга бөлүк эштерим-биле чораан мен. Ол хоорайга аалчылар бажыңынга чурттап турувуста ында шаг-төөгүден бээр чурттап турар, моолдуң хамаатылары апарган тывалар бистерниң-биле кээп ужуражып, арыг тыва дылының кырынга чугаалажып чедип кээрге, дыка-ла өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг чорду. Олар бистерни машиназынга олуртуп алгаш, ыңай-бээр чедирип, аъш-чемин салып, хүндүткелдің алдын дашказын сунуп, дугураанын-даа сөңнээр чорду. Ол ышкаш Моолдуң Сагиль сумузунга база чораан мен, ында база тывалар бар чораан. Черле ынчаш тыва нация чон делегейниң болгаш делгем Россияның кайы-даа булуннарында өске үндезин чоннар-биле быжыг эп-найыралдыг, харылзаалыг, а харын-даа интернационалчы өг-буле бооп ажытөлдүг, чурттап чоруурлар болгай.

Үндезин чоннарның эп-найыралын, харылзаазын быжыглаарынга, ол чурттарның агаар-бойдузун, дылдомаан, национал чаагай чаңчылдарын, амыдыралын, шажын-үүдүлгезин, төөгүзүн хандыр билип алырынга чурттар аразынга бир чугула үүүл — туризм. Ынчангаш ыңай-бээр аян-чоруктар, удур-дедир аалдажып дуржулга солчуру нацияларның бот-боттарын эки билчиринге, хүндүлежиринге кончуг ажыктыг. Мээң бир мындыг саналым, бодалым бар. Үндезин чоннарның төөгүзүнүң дугайында тыва дыл кырынга номдан үндүрерин өөренип көрзе.

Бистиң төрээн тыва чурттувуста 310 муң хире чурттакчы чон санаттынып турар, оларның иштинде 96 нацияның төлээлери чурттап турар деп, чоокта тыва радиога дамчытканын дыннаан болгай. Делегейниң биче буурай үндезин чоннарының аразында кандыг нацияның хамаатылары чок деп.

Россия Федерациязының девискээринге чаңгыс аай хевириниң чаа паспортунуң солчулгазын 1997 чылдан эгелээш 2005 чылга чедир чорудары көрдүнген-дир. Ам чаа паспортка хамааты кижиниң национальын айытпас деэн деп дыннаан мен. Бир эвес, шынап-ла, ынчан баар болза, тыва чон нациязын чидирери ол бе? Бо айтырыгны ошза кичээнгейге алыры чугула деп санаар мен. Амгы үеде тыва аныяктар Индияда, АКШ-та, Турцияда, Моолда болгаш өске-даа даштыкы чурттарда өөренип, нациялар аразында харылзааны быжыктырып, төрээн Тываның алдаржылып турарлар болгай.

Делегейниң үндезин чоннарының он чылынга тураскаатқан ам болур эртем-практиктиг конференция Тываның бүрүнгаар хөгжүлдезинге улуг идигни бээри чугаажок.

Оолак КАРА-САЛ, Чөөн-Хемчик кожуун.

ЧОГУМ ЧЕРЛЕ КЫМ СИЛЕР, ДЭЭРГИ КОЛЬЧИКОВ?

Мооң мурнунда турган Дээди Хуралдың бирги чыыжыныг депутады чораан болгаш ам ийнги чыыштың депутадынга Кызыл хоорайдан кандидаттап турган Д. И. Кольчиковтуң политиктиг туружу база ооң кол угланыышкыны черле үүде болуп турарыл? Үүге дизе ол депутатты эң-не шынчы болгаш мергежил талазы-биле «кончуг» кижи деп санап турган болгай? Маңаа ам кыска харыыны бээрин оралдажып көрээлиңер.

Айтырыг солун болгаш амгы үеге дүгжүп турардыр. Ындыг кижилер бо шагда партиялар болгаш аңгы-аңгы эвилеллер аразында ховар эвес дээрэи билдингир. Чижээлээрге, Жириновский болза, Москвага Явлинский-биле демисежип, Лебедьти хөме базарын оралдашкан. А ат-сураа алгаан күчүлүг Улуг-Хемниң кыдыында арыг агаарын тынып чурттап чоруур РЛДП-ниң, Яблоконуң, РЧРП-ниң, РДШ-ниң аңгы-аңгы төлээлери шагда-ла бир дем болуп алган бот-боттарын аңгы-аңгы удуртукчу албан-дужаалдарже деткижип турар. Бо бүгү фактылар үүгле тус черниң эвес, харын өскээртен келген политиктиг хайгааракчыларны безин кайгадып турар.

«ББР»-биле болган таварылга бир талазында чугула, өскезинде — чиктиг-даа болуп турар. Ооң одуруунче дээрги Кольчиковтуң канчап кире бергени дыка будүүлгаазынныг болган дээрзин айтыр херек. Ындыг-даа болза, болган үүүл факт болуп артар: кажан Кольчиков Дээди Хуралга ББР-ниң («Бистиң бажыңывыс — Россия») фракция кежигүнү кижи мен деп чагдынып алгаш, херек кырында будуу РЛДП-ниң талалакчыларының аразынга чоруп турганы илерээн. Езулуг-ла, шивишкин. Ол дугайында ооң соңгулда мурнунуң янзы-бүрү чулчуруушкуннары бадыткап турар. А чогум ооң «кончуг шынчы болгаш угаан-мерген» талазы-биле шынарларын алыр болза, ол дээрге тыва чазакка удур ажылдап турар бөлүктериниң «адаларының» аңаа тывыскан «чараш характеристиказы» болуп турарын билип алыр болза эки. Дыка хөй соңгукчулар ооң соңгулда мурнунуң «бодалдарын» дыннаан болгай. Ында базала болур-болбас «хоойлужудулгалар», «шынчы чорук», хоозун үндезинге корум-чурум тургузары дээн ышкаш чамдык үүлдерни ол аазап турган болгай. Ооң соонда ББР-ниң күүскомунуң мурнунга база-ла хоозун аазаашкыннар кылып турган, ам база катап Дээди Хуралдың депутадының, мандадын алыр сорулга-биле элээн түннүг акша-төгерикти мегелеп апкан болган. Бо удаада ол баштайгы шураашкыннарның түннелинде чаа парламентиниң составынче кирер хамаанчок, харын чөрүлдээлиг болгаш кем-херекке чайлы берген. Херек кырында ол ББР-ниң эрге-ажының эвес, а езулуг РЛДП-ниң баларлыг сугда ортумак «шорттаннарның бирээзи» апарган. Ооң «шынчы болгаш ханы билиглиг чоруу» Контроль-ревизия эргелелиниң ажылдакчыларының сезиглелин база оттура шаапкан. Кольчиков бодунуң хууда материалдыг байдалдарын бюджет хөреңгилериниң ачызында долдуруп ап турары хыналдадан илерээн! Юрист-депутат болган соонда парламентиниң кежигүннери хоойлулар үндүрер дээш аразында маргыжып турар үеде ол ону ынчаар ажыглап турган. Артында-ла, республика бюджединиң хөреңгилерин сорулгазындан өскээр ажыглаан дугайында айтырыгларны чугаалажып турар үелерде аан. Чижээ, аңаа депутат квартиразы кылдыр 2 өрээл бажыңны күрүне өнчү-хөреңгизи-биле садып бээрге, ол ону кандыг-даа немелде төлевир кылбайн, бодунуң чаңгыс өрээл бажыңынга солуй шаап алган. Ооң соонда ол 2 өрээл квартира Кольчиковтуң хууда бажыңы апарып-тыр. Ревизорлар чаңгыс аңаа каяа ийик. Наркология диспансериниң гаражының дугайында херекте база-ла юрист Кольчиков ээремчик дузаанда кирген ыргак-сээк-биле дөмей ораажып турар.

Ындыг-даа болза депутат чораан Кольчиков боду дурт-сын талазы-биле шоолуг эвес-даа болза, кончуг «тепкиленир», чүве бүрүзүн хүлээп көрбес кижи болуп тур. Кадык камгалал яамызынга КРЭ-ниң чоруткан хыналдазының түннелин чугаалажып турда ол дыкала удурланып хорадаан. Бо үүүл солунга үүнүп кээр болза, Кольчиков ам канчап баар дээрзин удур билип олур мен. Ол езулуг-ла хоран сыырыпкан амытан дег апаар чыгыы-ла боор. Ындыг-даа болза ол бүгү фактылар шын эвес чүведир дээрзинден черле дидинмес боор.

А ЭЗИРИК КОЛЬЧИКОВ...

Чугаа мооң мурнунда Дээди Хуралдың даргазының оралакчызы турган Дмитрий Кольчиковтуң акызы — судьялап чораан Андрей Кольчиков дугайында дээрэин сагындырып каалы.

А. Кольчиков эрткен чылын «Тойота-Королла» деп маркалыг чиик машинаны башкарып чораан, хөгжүмшии театрының чазаныкчызы Шораан Донгакты таварткан. 22 харлыг Шораанның моюн кезээ болгаш оорга чүстери база бажы аар кемдээшкинге таварышкан. Авария болган соон дарый Кольчиков ол черден дезип чоруй барган. Ооң соонда ону бажыңының чанындан милиция ажылдакчылары тудуп алган дээрзиниң дугайында республика солуннарынга бижээн.

Маңаа мындыг үүлдү немеп каалыңар. Ол таварылга соонда, элээн үе эрткенде Чиңгине прокурор Ю. Скуратовтан чагаа келген. Ында бижээни-биле алырга, А. Кольчиковка хамаарыштыр кеземче херээн оттуларын айыткан. Ындыг-даа болза ынчан А. А. Салчак деп судьяга удурткан республика коллегиязы чиңгине прокурорнуң айтыышкынын хаайынга-даа какпайн, херекти оттурбас дугайында шиитпирни кара туразында хүлээп алгаш, кем-херек үүлгедикчизи Кольчиковту «кара тулаадан» ынчаар уштуп алган хире болган.

А республика прокуратуразында бо херекке хамаарыштыр көрүш принципиалдыг деп болур. Үүге дизе ооң ажылдакчыларының талазындан херекти оттурар деп турары чөптүг дээрзин айтып турар. Ол херек амдыызында хагдынмаанда ону база катап көөр деп санап турар. Ол дугайында республика прокуратуразы чоокку хүннерде түннелди үндүрүп кээр болгаш ол херекке хамаарыштыр Чиңгине прокуратураның дээди коллегиязы тодаргай шиитпирни үндүрүп кээр.

М. АРАКШИНОВА.

АЙТЫРЫГ-ХАРЫЫ

ЧӨӨН-ХЕМЧИК КОЖУУН: КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

ЭМНЕЛГЕ—СОЦИАЛ АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ

Чадаана хоорай тос оруктуң белдиринде турар болгаш ыңай-бээр аргышкан чоннуң хайныышкыны мында хой. Сүт-Хол, Барыын-Хемчик, Өвүр, Моңгун-Тайга, Бай-Тайга кожууннарның, чону ыяап-ла мону таварын эртер. Кожуун төвү улуг болганда, ында бар албан организацияларның, бүдүрүлге черлериниң ажыл-амыдыралын шуптузун бижиири болдунмас дээрзин билгеш, бо удаада кожуунуң тол эмнелгезин чырыдар бодадым.

Эртен эрте эмнелгеге чеде бээримге, кол эмчизи Аркадий Начын чазык хүлүмзүрбүшаан, мени уткып алды. Чугаалажып танышканывыс соонда, эмнелгениң ажыл-ижи-биле таныжылгам эгелээн.

ТӨП ЭМНЕЛГЕДЕ

Кожуунда Искра, Хөндергей, Баян-Тала, Ийме дээш ниитизи-биле 11 суурда ол-ла хире эмчи салбырлары ажылдап турар болду. Ында ажылдап турарларның ниити саны 671 кижи. Ийи каът чараштыр туткан поликлиникадан өске аңгы-аңгы эмнелге салбырлары 30-40 чылдарда азы ТАР үезинде-ле туткан бажың тудуглары болур. Чоннуң ол үеде кылган тудуунуң шынарлыы-биле оларның амга чедир турып турары-даа ол. А 70-80 чылдарда «чалап эккелгенивис» армяннарның туткан ыяш бажыңнары 7-8 чыл болгаш-ла ирип калганын кол эмчи чугаалады. Хөрээженнер эмнелгези 1983 чылда, кезип эмнээр эмнелге 1981 чылда туттунган хирезинде, бир талазы мырыңай 33 чылда кылган тудуг-биле деңге ирип калган, чүгле чеди чыл болганы ол. Бо чылын кожуун чагыргазы эмчилерге 5 бажыңны бээрин аазаан. Бирээзин садып берген, ам дорт бажың бээри артып калганы ол. Үе берге хандырылга чок дээш-ле, бирле чүве манап, ийи холун чада салып алгаш орар эвес, бүгү күжүн харамнанмайын, боттарының езулуг салым-чаланныын көргүзүп, каракызыл ажылдап чоруурлар бо коллективте хөй. Оларга хоочун невропатолог Эрес-оол Тасович, уруглар эмчилери Зоя Кертик-ооловна, Ульяна Калдар-ооловна, акушерлер Аясмаа Владимировна, Долаана Дүктүг-ооловна, кезер эмчилер Салават Даш-оолович, Хүреш Болат-оолович болгаш өскелер-даа хамааржыр. Оон аңгыда эмнелгениң база бир кол харыысалгалыг ажылын эмчи сестаралары кылып турар дээрзи билдингир.

Мооң мурнунда эмнелге девискээри эмин эртир боктуг турганын чугаа кадында дыннадым. Ол чыглып чыткан бокту кол эмчи А. А. Начын аштаттырып, ажылды организастааныңдан девискээр ишти арыг-силиг көзүлдү. Күзүн ногаа шыгжаар подвалын чазын беш айда-ла аштап, кургаткаш, чугайладып каапкан. Аркадий Александровичини ажылгыр, кежээ кижи деп билдим. Оон чурттап орар бажыңының девискээри арыг-силиг, ногаа аймаандан тарыыр ужурлуг үүлдериниң шуптузун тараан, хаван, дагаа азырал тоолайлардан бээр тудуп турар. Өөнүң ээзи диш эмчизи Ольга Ким-ооловна-биле кады Кызылдың ийи дугаар школазын дооскаш, дээди эмчи эртемин чедип ап, эп-найыралдыг чурттап, бир оол, кысты өстүрүп орарлар болду.

Ниитизи-биле эмнелге 15 машиналыг, 14-үн септеп каан, техкөрүлде база эрткен. Ындыг-даа болза, аарыг кижилерни аъш-чем-биле чогуур деңнелге хандырбайн турары хомуданчыг. А эм-дом хандырылгазын чугаалаан-даа ажыы чок, байдал кончуг нарын. Эмчилерни бир дүвүредип турар айтыыг — эмчи-сестралары билиин бедидип, ыңай-бээр өөрениксээр, ынчалза-даа акша чок болуп турар. Эмчилер ажыл аайы-биле бажыңнарга кирип турар болгаш аъш-чеминге, хир-чамынга-даа күш четпес кижилер мында көвүдээн деп сагыш-човап ордулар. Ындыг кижилер ажы-төлүн хайгаарал чок арттырып турарындан аңгыда хоорайның ат-алдарын дыка баксырадып турар. Кожуунда чаа соңгуткан чагырыкчы хемчеглерни ап, ажылды ам черле сегидер боор деп идегел бар.

Ниитизи-биле Тывада шээр аарыы кончуг нептереңгей апарган. Оон нептерен турар чылдагааны — чоннуң арагаже сундугуп, оон уржуундан бодамча чок эр-херээжен харылзаа кылыр чоруктарның көвүдеп турарында. Эм аймаа база чок. Кижи бүрүзү культурлуг бооп, ашаанга, кадайынга шынчы болур ужурлуг чүве-дир ийин. Даргалар эрге-дужаал чедип алгаш-ла чонун уттуптар-дыр. Оозун чугаалаарга хорадаар, өжээр, харын-даа кызар боор чүве-дир. Мен аңаа кедергей таарзынмас мен. Ол черле салгал дамчып бар чыдар хире. Чоннуң сагыш-сеткил кижизидилгезинге бир янзы ажылды черле чорудар болза эки деп бодаар мен. Тыва улустуң адааргаа хөлүн эртир-дир, ынчангаш бот-боттарын өөделетпес — дээш, Чадаана хоорайны эмин эртир оюп эртер даргалар-дыр бо — деп, кожуунуң эмнелгезиниң кол сестразы Хамааты Саая бодунуң бодалдарын ажыт-чажыт чокка хомудалбиле чугаалап орарын дыннааш, шынап-ла, бо хевээр чоруур болзувусса, тыва чон, тыва чоргаарал деп чүве-чиде бээр ирги бе дээн коргунчуг бодалдар башка кирер чорду.

КЕЗИП ЭМНЭЭР САЛБЫРДА

Бо салбыр 1933 чылда тургустунган. Амгы үеде 50 аарыг кижи чыдар орунну. Ажылдап турар персоналдың саны эмчилер, сестралар болгаш техниктиг ажылдакчылар-биле катай хаара 50 хире кижи болуп турар. Эмчилерден үш аныяк эмчи ажылдап турар: Салават Даш-оолович Куулар, Ашраф Очилович Менибаев база салбырның эргелекчизи Хүреш-оол Куулар. **(Хүреш-оол Болат-оолович Куулар мында беш чыл ажылдап турар. Ниити эмчи стажы 8 чыл, ийиги категорияның эмчизи).**

Улуг кожуун болгаш кемдээшкиниг улус хөйү-биле кээп турар. Бо чылдың январь 1-ден эгелеп 265 кижи чыткан, оон иштинден бижектеткен улустуң саны 118, эзирик киргеннер 95 кижи. Ол кемдээн улустуң аразындан 3 кижи чок болган. Дарый кезиишкин кылганнарның саны 32 кижи болуп турар. Мурнуку чылдарга бодаарга кемдээшкинниг, дүрген кезиишкиннер кылыры эвээжээн. Оон чылдагааны акша-төгериктиң өй-шаанда үнмейн турарында деп эмчилер санап турар. Кезип эмнээр салбыр чадаанажыларның социал амыдыралының көрүнчүү дизе хөөредиг чок, Чүге дизе чон кайы хире арагалап, чокшур болдур, мында база ажыл ол хире чоруп турар.

Салбырга төлевирлиг эмнээшкин талазы-биле айтырыгны мооң мурнунда көдүрүп турган. Арагалаан эзирик хамаатыларга хамаарыштыр тускай тарифтерни кылгаш, кожуун чагыргазындан чөпшээрел алгаш ажылдап эгелей берген турган. Ынчалза-даа ол айтырыг хоойлу талазы-биле арай таарышпас болганындан тус черниң прокуратура, суд ажылдакчылары соксадып каапкан. Хөй кезиинде ажыл-агый чок улус кемдээр болгаш шинчпирлээри канчап-даа болдунмас айтырыг болган. Ынчангаш төлевирлиг эмнээшкин болдунмайн барган.

Үе берге-даа болза, бо коллектив кызыы ажылдап турар дээрзин караам-биле көрдүм. Салбырның улуг сестразы Р. О. Биче-оол санитаркалап ажылдап эгелээнинден бээр ажылынга бердинип, чонунга бараан болуп чоруур. Сестралар С. Куулар, Ч. Ооржак, М. Моңгуш, техниктиг ажылдакчылардан Ч. Куулар, Т. Сарыглар, О. Тандар дээш оон-даа өскелер эки ажылы-биле коллективиниң хүндүткелин чаалап алганнар.

Салбырда аңгы одалга системазын кылдырткан. Аъш-чем аймаан аарыг улуска үзүктелдирбейн берип турар, ында-хаая хлеб үстү бээр таварылгалар бар. Амгы үеде нарын айтырыгларның бирээзи — эм аймааны чедишпезинден колдуу аарыг улус боттары садып ап турар. Салбыр чугле Чөөн-Хемчик кожуунну эвес, а ол чоок кавы кожууннарны харыылап турар болганда, мында Өвүрден келген трактор соондан тутпуукаш кемдээн бичии оолду, моторлуг хирээге холуе алзыпкан бир оолду, мотоциклден аңдарылгаш, кемдээн Чойган дээрзин болгаш өскедаа аарыг улусту эмчилер эмнеп турар.

Салбырны кезип кылаштаарымга, алыс арыг-силии кончуг. Ындыг-даа болза бирле черзиг, дүдүксүг чыт думчукка дораан келди. Чүге дизе 30-40 чылдарда-ла туткан бажыңнар болгаш дээвиирлери барып дүжер деп барган, довурак-доозун тоглап турар болду. Чамдык өрээлдериң хапаларын эмчилер боттары акша чыггаш, калбак ыяштар саткаш, чамап алганнар. Мынчаар кызыл, ак-сеткилдии-биле ажылдап турар, эмчилерге канчап чоргаарланмас боор.

БУСТУРУНУҢ КЫРЫНДА

Ниитилелде чаштар кол черни ээлеп турар болганда бичии уруглар салбырынче кирбейн баар аргам чок болду. Эрткен чылын маңаа бир харга чедир 283 чаштар кадыын экижидип алгаш чанганнар. 1—4 харга чедиp 461 уруглар эмнеткен. Олар колдуу үстүү тыныш органнарының дегдириишкининден аарыш турар. 1997 чылда уругларның өлүп хораар чоруу бир хуу болган. Ол дээрге аарыын бажыңынга кедердип алган инвалид уруглар болур. Бо чылын салбырга бир харга чедир уруглар хораваан.

Салбырда 30 хире эмчи сестралары ажылдап турар. Оларның аразындан ийизи дээди, 6-зы бирги, 8-зи ийиги категорияның сестралары болур. Бо эмнелгениң бажыңы база ТАР үезинде туттунган болгаш эргилеп ирээнинден барык дүжер чеде берген. Бир өрээлиниң дээвиири тоглап эгелээн. А бичии уруглар чунар өрээлдиң дээвиири шуут кээп дүшкен. Чаа төрүттүнген чаштар чыдар салбыр база бустурунуң кырында. Ону кылыр дээрге, хайлыг, акшага үзер дээрзи билдингир.

ТҮҢНЕЛ СӨС

Чөөн-Хемчик кожууннуң төп эмнелге коллективиниң ажыл-амыдыралы-биле таныжарга-ла кожуунда ниити байдал билдинин келир. Чоннуң амыдырал деңнели кудулаан, арагалаар чорук калбаа-биле нептерээн. Коллективке кожуун чагыргазындан, Кадык камгалал яамызындан улуг деткимче, дуза херек дээрзи билдингир. А ол дузаны эмнелге коллективи шагда-ла манап келген, мынчага чедир кандыг-даа түңнел үнмээн. Коллектив аныяк удуртукчу Аркадий Начынның удуртулгазы-биле чонга бараан болуп, холу дыңзыг ажылдап турарын езулуг маадырлыг чорук деп үнелээр-дир мен.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Уруглар эмнээр болгаш чаа төрүттүнген чаштар салбырларында шинчиишкин.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Солун-оол Чолдак-Хунаевич

МОНГУШ

1998 чылдың август 9-та аныяк назынындан, ынак эжинден, дөргүл-төрелдеринден сураглыг ыраажы Солун-оол Чолдак-Хунаевич Моңгуш чарлып чоруткан.

С. Ч.-Х. Моңгуш 1976 чылдың июнь 7-де Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме суурунга өг-бүленің 10 уругнуң хеймери болуп төрүттүнген. Бичиизинден тура ада-иезинден чарлып, өскүс арткаш, аңы-угбаларының ачызында өзүп, доругуп келген.

С. Моңгуш 1993 чылда Кызылдың 9 дугаар ортумак школазын чедиишкинниг дооскан. Школага өөренип тура-ла, ол «Өөрүшкү» ансамблинге киржип, ырлап эгелээн.

Школаны дооскаш-ла, ол Тываның Күрүне университединиң филология факультединиң тыва дыл, литература салбырынга өөренип тура, Солун-оол Моңгуш бөлүүнүң даргазы болуп, 5 чыл иштинде эш-өөрүн удуртуп, эки өөредилгелиг, кызымак студент деп санадып чораан. Университетти доозуп тура, тыва литература методиказынга «Улусчу педагогиканың элементилерин тыва чогаал кичээлдеринге ажыглаары» деп диплом ажылын бижип, ону «кончуг эки» деп демдекке камгалаан.

М. Солун-оол «Хову-Аксы-93» деп эстрада конкурузунуң лауреады, 1996 чылда Новосибирскиге болган студентилериниң ыры фестивалының дипломантызы деп бедик аттарны чаалап алган. Ол уяранчыг, тааланчыг ырлары-биле хоюг, чараш үнүбиле тыва чоннуң ынакшылын, хүндүткелин чаалап алган. Солун-оол кончуг чараш, чаагай сеткилдиг, чазык, хөглүг, эш-өөрзүрек, уян оол чораан.

С. Моңгуштун хып дээн чалыы назынында, таланты-зының быжыгып орган өйүнде, дээди эртемни чаа-ла чедип алган үезинде чондан, чоок дөргүл-төрелдеринден, ынак эш-өөрү, башкыларындан чарлып чоруй барганы деннеп четпес хомуданчыг, тыва уран үүлге улуг чидириг. Моңгуш Солун-оол Чолдак-Хунаевичиниң үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур чазык арын-шырайы, оон уяранчыг чараш ырлары аңаа ынак бүгү улустуң сеткил-сагыжынга мөңгези-биле тураскаал болуп артар. Оон чедир ырлавайн барган ырларын ырлап, өөредип четтикпейн барган төрээн дыл, чогаалын эки башкылап, күзеп чораан күзелдерин эчизинге чедир боттандырар бис.

БАШКЫЛАРЫ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛИ, ЧООК ЭШ-ӨӨРҮ.

ЧАРЛААЛДАР

«Селенджа» магазин

ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫН САДЫП ТУР

«АНГЛИ ДЫЛ». Старков. 5—10 класстарга. Верещагина. 3 болгаш 5 класстарга.

Занковтуң системазының өөредилге номнары. 1, 2, 3 класстарга, (букварь хол-биле бижиири).

«МАТЕМАТИКА». 2 болгаш 4 класстарга.

«АЛГЕБРА». Теляковский. 7 кл. Виленкин. 10 кл.

«ОРУС ДЫЛ». 3, 5, 7, 8, 9 кл.

«ЛИТЕРАТУРА», 5, 8 кл. **«Төрээн чугаа»** 2 кл.

«ХИМИЯ», 8, 9, 10, 11 кл.

«ТӨӨГҮЖЕ КИИРИЛДЕ». Саплина. 3 кл.

«БОЙДУС ЭРТЕМИ». Плешаков. 3 кл.

«АМЫДЫРАЛДЫҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ». 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9 кл.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 1. «Аэрофлот агентствозу» автобус доктаар чер. 9.00 шактан 17.00 шакка чедир чапсар чокка ажылдаар.

ПЕНСИЯ КҮСЕЛИ-БИЛЕ

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези пенсия күселибиле

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ

ол разрезтен болгаш хоорайның оттулар чүүл-биле хандырылга черинден

ХӨМҮР-ДАШ

үндүрүп бээрин организастап турар.

Хөмүр-даш алыр күзелдиг кижилер боттарының участоктарын дамчыштыр шынзылгалар алыры-биле Кызыл хоорайда пенсия фондузунуң эргелелинге чеде бээр.

Понедельникте болгаш средада **8 шактан 17 шакка** чедир ажылдаар.

КЕРЭЭЛЕРНИ ЧАРЫП ТУРАР

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези 1998 чылда хөмүр-даш сөөртүп чедирер талазы-биле

КЕРЭЭЛЕРНИ

1998 чылдың август 3-тен чарып эгелээн.

Бо чылдың октябрь 19-туң соонда керээ чарар айтырыг талазы-биле

ХОМУДАЛДАРНЫ

хүлээп албас.

Администрация.

«ДҮНГҮР» НИИТИЛЕЛИНДЕ

БИСТИ КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

Бистиң өг-бүлевис: 85 харлыг чартыктаан аввыс, ашаккадай 2 бодувус, 5 уруувус, эң улус уруувустуң 3 айлыг чаш уруу 8—9 кижи кандыг-даа хоойлу-дүрүм камгалалы чокка, чурттап орган оран-сававыстан үндүр кыстырганыывысты, иштн-хөңнүвүстен үндүр ажыдып, чөптүг шын бар дээрзинге бүзүрел-биле «Шын» солунче бо үүлдү биживес аргавыс чок болду.

Мооң мурнунда Өвүр кожуунуң Саглыга ажылдап чорааш, салым-чаналгам ажыглап, чонумга ачы-дузам өргүп эгелээн соонда хамнар ниитилелиниң кежигүнү бооп, «Дүңгүрнүң» президентизи эртемден, чогаалчы Моңгуш Кенин-Лопсанның адын салып шынзыткан херечилел бижикти алган мен. Хамнарның чыылган төвүнге маңаа ажыктыг, херектиг сен дээш эткен чылдың чайынында ниити хуралдың шиитпирибиле бээр Кызылче көжүп кээр кылдыр хамнарның даргазы Сайлык-оол Канчыыр-оол болгаш Моңгуш Кенин-Лопсан чалаан. Артында бажыңны боттарынар тудуп алыр силер дээш, брус аазаарга бүзүрээш, ажы-төлүвүс келир үезин бодап, 2 млн. рубль-биле КамАЗ хөлезилеп тургаш, шүүтсүнмейн көжүп чедип келген биҫ. Бистер чадажып турувуста, ол брусту Сайлык-оол Иванович «Спутникче» дажыглааш бодунга гараж-биле бажың туттуруп алган, ам садып турары ол.

— Черле «Дүңгүрнүң» бажыңы-дыр, маңаа чурттаңар — дээш, оон мурнунда чылын Бай-Тайганың Шуйдан чалап, көжүрүп келгени Хертек Адыг-оол хамны үндүрүпкеш, бисти Рабочая 145 деп адрестиг бажынга олуртып каан. Соон кээрге, ынча хөй ажы-төлдүг улус бергедей бээриинден камгалангаш, 5 млн рубль биле саттынып тургаш, кыры эргилээн бажыңның иштики септелгезин чурттаарынга таарымчалыг кылдыр, (бүдүн печка туйбузунуң өртээн безин боду билир) тургустунуп алдывыс. Чаңгыс черде ажылдап эгелээн, оларның эргечагыргазының адаанда улус четтиге бээр бис деп идегээш, С. И. Канчыыр-оолду тускай хүндүлеп, «шаңнал-даа» өргүп четтикпээнивис шын чүве. Бажыңның хөрээжен ээзи мен база инвалид болгаш, шала чедимче чок багай улус-тур бис ийин. Каш айлар эрткенде, соок кыш чүгле төнүп чорда үндүр сывыып эгелээн.

Чанывыска Людмила Оюн деп биске көөрде, ажы-төлдаа чок, бот уругну чурттадып каарга, аажы-чаны бергедеп турып берген. Кызыпкыйарынга кижиниң сагыш сеткили дыка бергедээр-дир. Чаш өпеялыг апарган уруум справка бижидип чорда, «мээн хөлүм актаваан силер, пособие чүн-даа бүтпес эвеспе» деп, хыйланып орган болду.

Бир хүн боттарывыс чок турувуста (бичии уруглары-выс бистиң даргавыс боорга хөлчок хүндүлээр, коргар улус) паспорттарывысты алгаш, киир бижидилгевисти үндүр кактырып каапкан болган. Оон түңнелинде соңгулдаларга киржир эргевис чок болган. Беш кижи соңгулдадан чыдып калдывыс. Чок болза «Спутникте» 20—30 млн. рубльге садып турары (ниитилелдиң өнчүзүбиле туттуруп алганы) бажыңынга-даа кезек чурттадып каан болза, өртээн үзүктеп тыртып ап болгай-ла. Ам чылыг дүжүп, чай келгенде чүү-даа хамаан чокка, кудумчуже үндүр сүрдүрүпкенивис ол-дур.

Оода улуг угааныг, хоойлу билир Кенин-Лопсан Моңгуш бисти камгалаар боор дээн идегел-биле, хуралга дилег кылып чүве чугаалаар дээримге безин дыннавас болдулар. Дөгере чаңгыс талалаар боорга, багай улус камгалал чок, дыка-ла эпчок боор чорду. Чарыгдалывыс эгидип берзин деп чадашкан бис. 1 млн. 400 муң рубль-дир деп шиитпирлээннер. КамАЗ-тың безин чарыгдалы чеже болганын чолаачызы-даа билир. Бо чүгле бистиң-биле болган чаңгыс таварылга-дыр. Өске хамнарны канчаар чаңнап, үндүр ойлаткылаанныл?

Чагаавыстың харыысалгазы дээш бодувус харыылаарын аазадывыс.

Александр СААЯ,
Галина СААЯ.
Кызыл хоорай.

Редакциядан: «Дүңгүр» хамнар ниитилели тургустунганындан бээр каш чыл чеде берген. Сөөлгү үеде солуннарга бо ниитилелдиң адынга хамаарыштыр чаңгыс эвес чагаалар үнгүлээн. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни хай-бачыттан камгалап, чонга ачы-буянын чедирер ужурлуг бо «Дүңгүр» ниитилелдиң ажылын чүү деп үнелээрил? Тыва чоннуң шаг-төөгүден эрткен оруунче хая көрүп көөр болзувусса, кажан-даа хамнар чаңгыс черге чыглып алгаш, тускай чагырткан чурумнуг ажылдап чорбаан дээрзин «Шын» солунга бижээнин номчукчулар билир.

Үе-шагның өскерилгенибиле чаа чурумну, уставтыдаа тургузуп ап болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа кандыгдаа чүдүлгелиг ниитилелдер, организациялар чурттап турар күрүнеиң Үндезин Хоойлузунга чагырткан турар болгай. Бистиң Үндезин Хоойлувустуң кол-ла ооргаланып турар чүүлү чоннуң хамааты эргезин камгалаары болур. «Дүңгүр» хамнар ниитилели кандыг-даа хоойлуга чагыртпас, чер биле дээр арында чоруп турар апарганы ол бе?

Хүндүлүг Сайлык-оол Иванович! Силерни чонга буянның чедирип чоруур кижи деп билип чоруур бис, бо удаада хөй ажы-төлдүг Саая-ларның өг-бүлезинге кижизиг, ак сеткилдиг буяныңарны чедирип көрүңер.

ДЫҢНАДЫГ

Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунуң ветеринария салбырын 1988 чылда дооскан

ЭШТЕРИВИСТИ

август 15-те

«ЦЕНТР АЗИЯ»

чанынга чыглып келирин дыңнаттывыс.

Слава, Саша, Андрей.

ОРНАП АЗЫ САДЫП...

Туран хоорайда үш өрээл **орнап** азы **садып** болур мен. Айтырар телефону **21-3-95.**

чартык чаагайжыттынган бажыңны Кызылда бажың-биле

Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязы болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарады Чазак Аппарадының ажыл-херек эмгелээр эргелелиниң сектор эргелекчизи Оюмаа Хавыяевна Начынга ооң дуңмазы

Семен Хавыяевич

КАШПЫК-ООЛДУҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы СААЯ (кол редакторнун оралакчызы) Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретары), Арапчор ОКСУР (килдис редактору), Виктор КАРА-САЛ (килдис редактору), Куртус КУУЛАР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Чазактын ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-39-15, медээлер албаны — 3-34-98, Бухгалтерия — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттингеН.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының болгаалары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ала

Тираж 5966.

Чагыг № 104.